

Zelf, identiteiten en aanpassing

Pierre Tap ¹& Florence Sordes-Ader ²

Hoofdstuk gepubliceerd in Cyril Tarquinio & Elisabeth Spitz (dir) *Psychologie de l'adaptation* ed De Boeck 2012, pp. 143-172

Inleiding

In dit hoofdstuk zullen wij ons concentreren op de kwestie van de psycho-sociale aanpassing van de individuele acteur. Wij hebben elders reeds kunnen aantonen dat aanpassing in verband moet worden gebracht met de dynamiek van de socialisatie, met name de sociale opnemings- en integratie van het individu³, maar ook met het *vermogen van de persoon om zich op duurzame wijze te ontwikkelen (personificatie)*⁴.

Echte integratie mag niet worden verward met assimilatie waarbij de vroegere identiteit verloren gaat. Het kan idealiter worden omschreven als "de harmonieuze articulatie van verschillen en overeenkomsten tussen autonome en actieve, coöperatieve en conviviale partners"⁵. Maar sociale aanpassing kan niet plaatsvinden als het individu zich niet ontwikkelt tot een persoon die erkend en gerespecteerd wordt om wat hij of zij is of aan het worden is. De sociale actor wil zich alleen aanpassen aan zijn sociale omgeving, zich daarin integreren, als hij het gevoel heeft dat hij zich daar kan ontplooien, niet alleen door de bevrediging van zijn verlangens, maar ook door de vrijheid om *te werken ten bate van zijn eigen volk*, d.w.z. om dit of dat aspect van de externe werkelijkheid, fysiek of sociaal, te transformeren volgens zijn eigen projecten, of de projecten van de groep waartoe hij behoort. Aanpassing, ja, maar met het oog op zelfvervulling, en een transformatie van de huidige evenwichtstoestand of de huidige wijze van aanpassing, een transformatie die hij moet voorzien op het moment van het mogelijke. Het is waar dat het individu geconfronteerd kan worden met extreme situaties, zoals het nazi-concentratiekamp dat Bettelheim heeft ervaren en geanalyseerd⁶, waarbij het gaat om overlevingsarbeid, de noodzaak om het ondenkbare onder ogen te zien. Zoals Gustave-Nicolas Fisher opmerkt, "verwijst de extreme situatie naar het idee van een extreme beproeving die zich stort in lijden en tegenspoed en die *het aanpassingsvermogen tot het uiterste dwingt*. Het bevat een dimensie van geweld in die zin dat het een radicale omwenteling is die een leven door elkaar schudt en het in een afgrond stort waaruit het niet gemakkelijk tevoorschijn komt"⁷.

1 Emeritus hoogleraar aan de universiteit van Toulouse-Le-Mirail. www.pierretap.com

2 Docent aan de Universiteit van Toulouse-Le-Mirail.

³ Zie met name Vanandruel, 1991, Tap, 1991,

⁴ De term "personalisering", die door het team van Toulouse werd voorgesteld (en nog steeds wordt voorgesteld) in de zin van "ontwikkeling van de persoon", wordt tegenwoordig in de marketing gebruikt om te spreken over consumentenapparatuur die dicht bij de klanten moet staan. De term "personificatie", lang geleden voorgesteld door Racamier (1965), lijkt meer op zijn plaats als we hem verbinden met het idee dat de ontwikkeling van de persoon "duurzaam" is, d.w.z. gedurende het hele leven, en niet beperkt tot de kindertijd en de adolescentie;

⁵ Tap, P. 1991, p.5

⁶ Bettelheim, 1972, 1979

⁷ Fisher, G.N. (1994), p.21

Natuurlijk moet onderscheid worden gemaakt tussen vrijwillige extreme situaties (sport, wetenschappelijke overlevingsuitdagingen, enz.) en door omstandigheden opgelegde situaties (ziekte, extreme armoede, emotionele inzinkingen, enz.). In deze situaties kan het individu wantrouwen en vervreemding ervaren ten opzichte van anderen of van zijn of haar eigen kwetsbaarheid in een context waarin conformiteit en gehoorzaamheid aan gezag domineren. Maar het individu kan ook in zichzelf de kracht vinden om te reageren, om sociale, morele en professionele druk te weigeren. Fisher vergelijkt deze innerlijke kracht met een "onzichtbare veer", "die buigt zonder noodzakelijkerwijs te breken; het is een metafoor voor de man die toegeeft zonder altijd te verzwakken, die berust zonder noodzakelijkerwijs vernietigd te worden, die gehoorzaamt zonder noodzakelijkerwijs afstand te doen, die gedomineerd wordt zonder absoluut onderdanig te zijn" (*op.cit.* p.248).

Sociale integratie betekent onder meer onderwerping aan normen. Onderwerping kan sociaal en persoonlijk nuttig zijn, ook al is "vrijwillige onderwerping" een punt van discussie. Maar in hoeverre is onderwerping *gepast* (sociaal en moreel *aanvaardbaar*) tot het punt dat het individu het *zich* kan *toe-eigenen* (*het zich eigen kan maken*) om vooruit te komen in zijn leven en zin te geven aan zijn praktijken? Damasio stelt bijvoorbeeld dat "onderwerping een zeer nuttige rol kan spelen bij het bereiken van overeenstemming en consensus tijdens een conflict, (maar het) kan ook lafheid aanmoedigen in het aangezicht van tirannie en de ondergang van een hele groep door eenvoudige over-gehoorzaamheid".⁸

Stress en copingstrategieën van mensen in moeilijke situaties

Het team van Toulouse heeft zich intensief beziggehouden met stress en coping-strategieën⁹ ziekte¹⁰, economische onzekerheid¹¹ en *burn-out*¹². Bovendien, gebaseerd op de ontwikkeling van de Toulouse Self-Esteem Scale¹³, konden we de geldigheid van de hypothese van eigenwaarde als een moderator van stress bespreken. Samen met Baumeister e.a. (2003) menen wij dat een hoog gevoel van eigenwaarde in verband kan worden gebracht met stress en gezondheidsproblemen. Wij hebben bijvoorbeeld aangetoond dat rokende vrouwen een hoger niveau van zelfwaardering hebben dan groepen mannen (rokers en niet-rokers) en niet-rokers, maar ook meer gestresseerd zijn dan mensen uit deze andere groepen (Tap et al. 2003, 2004).

Aangezien de meeste hoofdstukken in dit boek gaan over coping en coping-strategieën, zullen wij slechts enkele opmerkingen maken over coping en vervolgens andere kennisgebieden bezoeken, neuropsychologie, sociale psychologie, sociale filosofie en ethiek. Deze omwegen zullen ons in staat stellen de problematische verbanden te analyseren tussen de aanpassing van de mens aan zijn levensomstandigheden en zijn gedrag, zowel ten opzichte van zichzelf, zijn "zelf" of "persoonlijke identiteit" als ten opzichte van zijn leefomgeving.

Copingactiviteiten worden gewoonlijk "copingstrategieën" genoemd om met stress om te gaan, waarbij zowel de probleemsituatie als de emoties die deze situatie bij de gestresse

⁸ Damasio, A.R. 2003 p. 167

⁹ Esparbès et al. 1993; Sordes-Ader et al. 1997; Tap et al. 1996, Tap et al. 2005, enz. zie www.pierretap.com

¹⁰ Bijvoorbeeld : over kanker: Sordes-Ader, 1996. Over AIDS: Tap en Levêque, 1996, enz.

¹¹ Zie Tap en Vasconcelos, 2004; Sordes-Ader, Tap en Vasconcelos, 2004; Sordes-Ader en Tap, 2002, enz.

¹² Zie Pronost en Tap, 1996; Tap en Pronost, 1996; Pronost en Tap 1997

¹³ Zie Tap et al. (2004b, 2005, 2006, enz.), Vasconcelos et al. (2005), enz.

persoon oproept, onder controle worden gehouden (Graziani en Swendsen, 2005; Dumont en Plancherel, 2001).

Een eerste opmerking betreft het begrip "strategie" zelf, dat zijn oorsprong vindt in het leger en tegenwoordig vooral op economisch gebied wordt gebruikt. Het impliceert het gebruik van meerdere taken en mentale activiteiten die gericht zijn op een doel, op de oplossing van een probleem gedurende een min of meer lange periode. Het gaat ¹⁴dus om complexe en inventieve gedragingen die ver verwijderd zijn van processen van het type stimulus-reactie en de klassieke definitie van aanpassing.

Maar stress en de meervoudige emoties die daarmee gepaard gaan, kunnen zowel "impulsieve reacties" met onmiddellijke gevolgen uitlokken als "tactieken" die op een korte tijd zijn gericht, of strategieën met gevolgen die verder weg liggen. Er kan dus worden vastgesteld dat coping activiteiten van uiteenlopende complexiteit inhoudt; dat het de coördinatie van cognitieve, affectief-emotionele en conatieve processen (motivaties, neigingen tot handelen, voorbereiding op actie) impliceert. Bovendien kunnen activiteiten (mentaal of gedragsmatig) als adaptief worden ervaren of waargenomen als hun doel (vermindering van stress of oplossing van het probleem dat de stress heeft veroorzaakt) is bereikt (functionele uitkomst), of als maladaptief als het doel niet is bereikt en de moeilijkheden zijn toegenomen (disfunctionele uitkomst). Aangenomen wordt dat adaptieve coping-theorieën geldig zijn voor zowel eenvoudige als complexe organismen. Het concept van biologische aanpassing is van cruciaal belang, en in het bijzonder de theorie van aanval - vlucht, controle - terugtrekking. Natuurlijk vinden wij bij de mens gedragingen van zeer uiteenlopende aanpassingsniveaus, die, naar gelang van het geval, meer of minder complexe processen van bewustzijn, besluitvorming, oriëntatiekeuze, enz. impliceren.

Wat de empirische aspecten van de evaluatie van de coping-strategieën betreft, heeft de ontwikkeling van de *coping-schaal van Toulouse* het mogelijk gemaakt het belang van de tegenstelling tussen de processen van beheersing (van de situatie en/of van de emoties) en van terugtrekking vast te stellen, maar ook rekening te houden met het belang van relationele processen en bemiddelingsgedragingen, tussen het endogene en het exogene. Zo moeten de "sociale steunpunten" die vaak als "externe hulpbronnen" worden beschouwd, ook als interne competenties worden beschouwd, via het vermogen om hulp te vragen of de steun van anderen te aanvaarden. Anderzijds kan "afleiding" (ontsnapping uit de angstwekkende plaats of stressvolle ruimte) in verband worden gebracht met de relatie met andere mensen (met of zonder verslavende dragers: alcohol, tabak, enz.). Evenmin mogen wij het proces van "aanvaarding" van de probleemsituatie (b.v. de eigen ziekte) verwarren met dat van "berusting", aangeleerd of niet. Vermeldenswaard is hier dat Martin Seligman, die wereldwijd bekend is om zijn werk over "aangeleerde berusting" en depressie (1974), nu bekend is om het belang dat hij hecht aan "optimisme" (2002). Dit kan worden gezien als symbolisch voor de noodzaak om rekening te houden met tegenstrijdige, paradoxale processen die niettemin samenkomen in het feitelijke gedrag van mensen, vooral wanneer zij worden geconfronteerd met moeilijke situaties.

Wat wij hier willen aantonen is het belang van coördinatie-, zingeving- en valorisatieprocessen in de dynamiek van de aanpassing, als wij deze term opvatten in zijn ruimste betekenis van oriëntatie en evolutie van het menselijk gedrag onder invloed van processen, intern of extern, die individuele aspiraties versnellen of vertragen, die individuen

¹⁴ "Strategieën zijn activiteiten waarmee het subject zijn of haar acties kiest, organiseert en beheert om een taak te volbrengen of een doel te bereiken". Het gaat om "reeksen van vaardigheden en kennis die worden uitgevonden en ingezet om een oplossing te bereiken" (Ducret, 1991, p. 650-651).

vervreemden, tot slaaf maken of bevrijden. Al deze processen hebben alleen zin in relatie tot steeds complexere processen, zoals de mondialisering. Zij transformeren zich in tijd en ruimte en veranderen de niches die de ecologische omgeving van de betrokken mensen vormen.

Voor een ecologische psychologie

De analyse van de verbanden tussen het zelf, identiteiten en aanpassing vereist een nieuwe presentatie van de vraag naar de relatie tussen de actor (individueel of collectief) en de fysieke, sociale en culturele wereld waarin hij of zij leeft. Deze nieuwigheid zou kunnen worden gesitueerd in het kader van een *ecologische psychologie*, als we onder deze term de relatie verstaan tussen de duurzame ontwikkeling van de menselijke soort, met inbegrip van de *duurzame ontwikkeling van het individu*, zijn of haar verantwoordelijkheid en interdependentie met het milieu. Deze ecologische psychologie moet ongetwijfeld geplaatst worden binnen een complexe antropologie, die zelf begaan is met het behoud van de planeet, haar fauna en flora. Dit zou de verbinding impliceren tussen de toekomst van de mens en de toekomst van het huis waarin hij leeft (ecologie is de "wetenschap van het huis"!)." Zoals Edgar Morin terecht schrijft: "De mensheid komt voort uit een meervoudigheid en in elkaar grijpende drie-eenheid: de drie-eenheid individu-samenleving-soort, de drie-eenheid hersenen-cultuur-geest, en de drie-eenheid rede-affectiviteit-aandrijving, die zelf een uitdrukking en een ontstaan is van de drie-eenheid van het menselijk brein, dat zowel reptielachtige als zoogdierachtige erfenissen bevat"¹⁵.

De bestudering van de aanpassingsprocessen van een menselijk individu vereist dus dat wij rekening houden met zijn plaats in de evolutie van de soorten, van de niet-cerebraten tot de cerebraten, en dus tot de mens. Spreken van ecologische psychologie is psychologen ertoe brengen verschillende niveaus van interacties te introduceren en in aanmerking te nemen: de interactie organisme/milieu (uitgebreid tot de natuur in haar planetaire complexiteit: chemisch, biologisch, psychologisch, sociaal-cultureel), biologische interacties (inter- of intraspecifiek), intermenselijke relaties en hun belang in de constructie van het individu. Zo voorgesteld is deze openheid een utopie die paradoxaal genoeg wordt geassocieerd met "adaptieve" noodsituaties, zelf gecreëerd door "*homo demens*", door de roofzuchtige mens die de enige is die de macht heeft de wereld te veranderen.¹⁶ door de roofzuchtige mens die geneigd is zijn eigen "ecologische niches" en zijn medemensen te vernietigen.

Vele psycho-biologen (Gibson, Barker, Bronfenbrenner, Varela en Maturana¹⁷, enz.) hebben deze nieuwe subdiscipline van de ecologische psychologie op hun eigen wijze geleid. Maar het lijkt ons noodzakelijk verbanden, verschillen en interacties vast te stellen tussen enerzijds de biologische aanpassing en ontwikkeling van *het menselijk organisme* en anderzijds de psychologische en sociale aanpassingen en ontwikkelingen van de mens als *persoon*, als zelfbewust *subject*, zowel autonoom als ondersteunend, maar ook als burger, in het licht van de conflictueuze dynamiek van de mondialisering.

Het is inderdaad noodzakelijk rekening te houden met *de dynamiek van de personificatie*, of *de duurzame ontwikkeling van de persoon*, d.w.z. de manier waarop de mens zich als persoon ontwikkelt, zich geleidelijk bewust wordt van zichzelf door zich de bestendigheid van objecten en de veranderlijkheid van contexten toe te eigenen, van de aard en de

¹⁵ Morin, E. (2001) p.45

¹⁶ Morin, E. *op.cit.* p.107 e.v.

¹⁷ Gibson, 1977; Barker, 1968; Bronfenbrenner, 1979, 1996; Varela en Maturana, 1974, Varela et al. 1993.

gevolgen van interne of externe, fysieke of relationele veranderingen, maar tegelijkertijd het voorwerp is van invloeden, van oproepen tot conformiteit die hem soms kunnen vervreemden, hem tot onderwerping of onderwerping kunnen terugbrengen (Tap, 1981, 1988 ; Beauvois en Joule, 1981, Joule en Beauvois, 2002).

In de ecologische psychologie kan rekening worden gehouden met zeer gangbare modellen en praktijken, met de gebruikelijke wetenschappelijke voorzorgsmaatregelen. Zo zijn het model en de methodologie die Marisa Zavalloni voorstelt onder de titel "ego-ecologie"¹⁸ bijzonder aantrekkelijk en moeten zij in verband worden gebracht met de aanpassingsdynamiek en de identiteitstransacties. Zij openen de weg naar meer naturalistische en interdisciplinaire opvattingen, in die zin dat het (interne) identiteitssysteem een culturele functie heeft, voor zover het door de persoon wordt gebruikt om te overtuigen, te overreden en te beraadslagen. Bovendien vergemakkelijkt elke transactie tussen de interne en de externe wereld de dialoog en de argumentatie¹⁹. Wij zullen het belang van argumentatie in de identiteitsdynamiek moeten specificeren. Bovendien zijn vele Amerikaanse onderzoekers in de voetsporen getreden van Theodore Roszak²⁰, die reeds in 1992 een "Ecopsychologie" voorstelde, die bij de analyse van psychosociale processen rekening houdt met de positieve of negatieve effecten van de planetaire problemen en met de noodzaak om de natuur te beschermen en tegelijk de gezondheid en de levensruimte van de mens te beschermen. Onder de auteurs die nieuwe bijdragen hebben geleverd zijn Jean Twenge (Universiteit van San Diego) en zijn werken over het verergerde narcisme van de Generatie Y (jongeren tegenover de Generatie X van vóór 1968)²¹.

Vragen die de ecologische psychologie zou moeten beantwoorden over aanpassing in relatie tot het Zelf en identiteit?

1. Aanpassing als proces impliceert een wisselwerking tussen een organisme en een omgeving, tussen een actor en een context. Maar wat is de aard van deze interactie? Is het een onderwerping van het organisme aan de eisen van het milieu? Of is het de voorrang van het organisme dat zijn interne organisatie oplegt en het milieu construeert waarin het zal leven? Als het antwoord op deze laatste vraag ja is, in hoeverre kan de mens dan van het milieu profiteren zonder het te beschermen om tot "duurzame ontwikkeling" te komen?
2. Als we uitgaan van een wederkerige interactie tussen het inwendige (organisme) en het uitwendige (omgeving), wat komt dan op de eerste plaats? De biologische capaciteiten van het organisme (met of zonder hersenen) of de beperkingen die de omgeving oplegt of de mogelijkheden die de omgeving biedt en die het organisme kan aangrijpen (we zullen Gibsons theorie van de affordances moeten bespreken)?
3. Zijn de aanpassingsprocessen van eenvoudige organismen, b.v. homeostase en "overlevingsdynamiek", van toepassing op complexe organismen?

¹⁸ Zie zijn laatste boek: Zavalloni, M. *Ego-ecologie: een naturalistische benadering*. 2007. "De term *ego-ecologie* werd geïntroduceerd om de aandacht te vestigen op het specifieke karakter van identiteitsprocessen die de transactionele activiteit tussen de persoon en zijn/haar sociaal-culturele omgeving weerspiegelen.

¹⁹ Zavalloni, *op.cit.* p. 21.

²⁰ Zie Roszak: 1992, *De stem van de aarde: een verkenning van de ecopsychologie*; en Roszak et al. 1995 *Ecopsychologie: herstel van de aarde, genezing van de geest*.

²¹ Zie zijn boeken *Generation Me* (2006) en *The narcissism epidemic* (2009)

4. Wat is de plaats van bewustzijn en zelfbewustzijn in de aanpassing? Verandert het antwoord op deze vraag iets aan het antwoord op de vorige vraag?
5. Zijn bewustzijn en zelfbewustzijn louter cognitieve processen? Is het niet nodig om affectieve en conatieve processen met hen²²?
6. De meeste auteurs vergelijken de processen van zelfbewustzijn en zelfexpressie, identiteitsstrategieën met narratieven. Blijft de identiteitsdynamiek beperkt tot de narratieve identiteit: komt identiteit tot stand door het feit dat men zichzelf vertelt? Speelt zelfbewustzijn alleen een rol via taal? Als we deze hypothese bekritisieren, hoe zit het dan met het bewustzijn vóór de taal? Zijn er geen identiteiten die taal gebruiken die 'volwassener' zijn dan het narratieve?
7. Moet de rol van de identiteit in de dynamiek van de onderwerping, in geweld en agressie, in conflict- en crisisbeheersing niet worden geanalyseerd?

Het Zelf: bewustzijn, representatie, karakters en gedragingen :

Het is uiteraard noodzakelijk hier de wisselwerking tussen het Zelf en de aanpassing te analyseren. Het is niet zo gemakkelijk om het *Zelf* te definiëren, vooral als we vasthouden aan het Angelsaksische *Zelf*. Maar voor het ogenblik, als wij het Zelf als een globale entiteit beschouwen²³, merken wij op hoe moeilijk het voor auteurs is een andere definitie te geven dan "persoonlijkheid" of "identiteit". Damasio stelt bijvoorbeeld: "Identiteit en persoonlijkheid, de twee begrippen die onmiddellijk in ons opkomen als we aan de term Zelf denken..." (1999, p.224), maar deze auteur houdt vast aan een definitie van identiteit die beperkt blijft tot een stabiel reservoir van herinneringen. "Op elk moment in ons bewuste leven wordt een *samenhangend geheel van identiteitsgegevens* verklaard, dat een *achtergrond voor onze geest vormt*, die zo nodig snel naar de achtergrond kan worden gedrongen²⁴. Van persoonlijkheid wordt gezegd dat zij bestaat uit eigenschappen die het "temperament" vormen. Reuchlin geeft ook aan hoe moeilijk het is om het Zelf te definiëren: "zelfconcept, zelfbeeld, zelfrepresentatie, zelfmodel? Hij beperkt het zelf tot zijn "voorstelling": "In elke situatie en op elk moment maakt een individu een bepaalde voorstelling van het karakter dat hij meent te zijn en hij handelt, als hij moet handelen, op grond van deze voorstelling. Dit intuïtief triviale feit kan worden omschreven als een bewustzijn of kennis, een gevoel van zelf²⁵. Zo leidt Reuchlin zijn hoofdstuk over het "zelfconcept" in. Hij zal aantonen dat de meeste auteurs snel komen tot het onderscheiden van verschillende instanties in de persoonlijkheid, in het Zelf. Alvorens deze gevallen te bespreken, dient te worden opgemerkt dat Reuchlin de begrippen "personages", "overtuigingen", "voorstellingen" en "handelingen" gebruikt. Wij kennen het belang dat Pierre Janet hechtte aan het begrip "karakter"²⁶: "In relatie tot anderen en tot onszelf zijn wij

²² Over de "conatus", zie Spinoza (*Ethica*, Parijs, Gallimard, 1954. Zie ook Reuchlin, M. (1990) *Les différences individuelles dans le développement conatif de l'enfant*. Parijs, PUF.

²³ Er schuilt natuurlijk een gevaar in het verwarren van het Zelf met de "totale persoon". Zo bekritiseerde Pontalis (1975) Jung omdat hij onderscheid maakt tussen het Ego en het Zelf, maar het Ego beperkt tot het bewustzijn en het Zelf associeert met de totaliteit van de psyche, "inclusief het onbewuste" (*op. cit.*, p. 281), terwijl psychoanalytici de neiging hebben ze te beschouwen als "instanties", "delen" van de persoon. Wanneer we het echter hebben over zelfbewustzijn, zelfkennis en zelfwaardering, blijft het zelf waarover we spreken onduidelijk en lijkt het te worden beschouwd als een globale entiteit.

²⁴ Damasio, A. *op.cit.* blz. 226-227.

²⁵ Reuchlin, M. (1990) *Les différences individuelles dans le développement conatif de l'enfant*. Parijs, PUF, p.59-60.

²⁶ Janet, P. () *The Psychological Evolution of the Personality* (1e druk) 1929 Editie Chahine.

karakters, zijn wij individuen die in staat zijn een bepaalde rol te spelen"²⁷. Het belang van de karakters of "*sociale rollen*" die het Zelf aanneemt, moet uiteraard worden besproken. Zijn deze personages louter inhoud of nemen zij deel aan de structurering en structuur van het Zelf? Veel auteurs vertrouwen op de internalisering van "*sociale rollen*" om de vorming van het zelf te verklaren. Deze theorieën kunnen "*externe theorieën*" worden genoemd in zoverre zij gebaseerd zijn op de uitdrukkelijke veronderstelling dat het Zelf wordt geconstrueerd uit de praktijken en voorstellingen van sociale rollen. De belangrijkste voorbeelden zijn de theorie van het "symbolisch interactionisme" van George Herbert Mead (1934, red. 2006) of de theorie van het "kijkende zelf" van Charles Horton Cooley (1902 review 1922)²⁸, vaak in contrast met William James die in zijn *Principles of Psychology* (1890, tr.fr. 2003) wijst op het belang van zelfbewustzijn, emoties en hun verbanden met de hersenen en met de processen van aandacht en conceptie. Interne theorieën, zoals die van William James, waarderen het organisme in zijn geërfde biologische capaciteiten van zelforganisatie, relatieve autonomie, uniciteit en eenwording. Zo zou volgens Damasio "Shakespeare de interne conflicten van het Zelf kunnen gebruiken om een hele reeks sleutelfiguren in het westerse theater te modelleren; een groot schrijver als Fernando Pessoa zou met één enkele pen vier verschillende figuren van de dichter creëren. Maar het is een en dezelfde Shakespeare die zijn dagen zal slijten in de rust van Stratford, een en dezelfde Pessoa die de vergetelheid zal zoeken in de alcohol en zal sterven in een ziekenhuis in Lissabon" (op.cit. blz. 227). Deze stelling is uiteraard voor discussie vatbaar: de interne conflicten en hun vertaling in verslavende termen dwingen ons tot het analyseren van de interne psychologische kloven, de disfuncties in zelfbeheersing, de variaties in identiteit, de paradoxale processen en de moeite van het individu om te functioneren als een "totaal persoon", uniek en verenigd! Het belang van deze kwestie voor de verklaring van adaptieve processen kan worden gezien.

In het geciteerde werk herwaardeert Reuchlin het begrip "gedrag", een begrip dat in het verleden is ontwikkeld door Janet, Wallon, Malrieu en, met deze laatste, door het team van Toulouse van het "Laboratoire Personnalisation et changements sociaux"²⁹. *Gedrag* wordt vaak beschouwd als synoniem met gedrag. Het is noodzakelijk ze te onderscheiden. Pierre Janet noemde bepaalde handelingen, bepaalde *bijzondere vormen van* menselijk gedrag (verwachting, triomf- of faalgedrag, enz.) *geleiders*. Gedrag wordt verondersteld "objectief" te zijn, waarneembaar, terwijl gedrag de niet-zichtbare dynamiek van diezelfde gedragingen introduceert, de mentale activiteiten en gevoelens die voorafgaan aan de uitdrukking ervan.

[In het kader](#) van de collectie: "Les classiques des sciences sociales" Website:

http://www.ugac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/index.html

²⁷ Janet, P. (1929) p. 178

²⁸ Het zelfbeeld wordt, volgens Cooley, geassocieerd met de blik van anderen, die een "kijkglas-zelf" vormt, een spiegel waarin ik mezelf waarneem.

²⁹ Zie met name Malrieu, P. (1967, 1980, 1989), Baubion-Broye, Malrieu, Tap (1987a en b), Tap (1980 a en b). Malrieu definieerde *gedrag* als volgt: "Alleen het geheel van gedragingen heeft een betekenis. Wij noemen het *gedrag* om het te onderscheiden van de elementen ervan, waaraan wij de naam *gedrag voorbehouden*. *Gedrag is het geheel van handelingen waardoor het individu niet alleen op een situatie reageert, maar eerst de noodzaak tot handelen voelt, handelt en er vreugde aan ontleent, zijn reacties en zijn persoonlijkheid vorm geeft, en zichzelf transformeert door op zijn omgeving in te werken*. Maar het is niet voldoende dat wij de gedragingen kennen, wij moeten hun voorwaarden kennen... de psychologie heeft geen andere reden van bestaan dan de voorwaarden van het zelf te vinden". (1967, p. 11).

In 1929³⁰ schreef Janet: "Het *psychologische feit is het gedrag* van het levende wezen". Uitwendig waarneembaar gedrag (bewegingen, handelingen, woorden) maakt zeker deel uit van het psychologische gegeven, maar het omvat ook motiverende dynamiek, intentie, bewustzijn, beraadslaging, die niet waarneembaar zijn. Men zou kunnen zeggen dat *gedrag het georganiseerde geheel is van mentale activiteiten en gedragingen, georiënteerd door verlangens, motivaties, te verdedigen waarden en in te schakelen verdedigingsmechanismen*. Zo zijn overtuigingen en geloofsovertuigingen, fantasieën en dagdromen, innerlijke taal, gevoelens van liefde of agressie, mentale evaluaties in professionele activiteiten allemaal psychologische operaties die het mogelijk maken om voorstellingen en handelingen, het lichaam en sociale communicatie te articuleren. *Het begrip gedrag verwijst naar de hypothese van het georganiseerde, gestructureerde, eengemaakte karakter van de persoon* (Lagache, 1951). Gedrag kan niet worden herleid tot zijn fysieke of sociale aspecten. "Onder *gedragingen* verstaan wij gedragingen die tot uiting komen in handelingen, maar ook gedragingen die tot uiting komen in fantasieën of in intrasubjectieve relaties tussen de verschillende tendensen van het psychologisch apparaat" (Widlöcher, 1973). Het gaat er dus om de articulatie van mentale activiteiten en gedragingen binnen een gedrag te analyseren, maar het gaat er ook om te analyseren hoe de gedragingen het leven van de totale mens organiseren. Over het gedrag op het werk schreef Meyerson: "(Wij moeten) trachten zo goed mogelijk de volheid van het gedrag te vatten, vooral van complexe menselijke handelingen, taken en werken, en aldus *de totale mens* te begrijpen. Een menselijk gedrag kan alleen worden begrepen in termen van zijn betekenis en zijn plaats in het geheel van gedragingen"³¹.

Meyerson (1948, 1987), Malrieu (1967, 2003) en Damasio (1999, 2003) hebben ook het belang aangetoond van emoties, gevoelens en waardesystemen bij het ontstaan en functioneren van zelfbeelden. *Gedrag omvat in feite alles wat de persoon in staat stelt betekenis te geven aan zijn situatie, zijn eigen gedrag te legitimeren volgens de waarden die hij verdedigt en de projecten die hij ontwikkelt*³². Onderstaand schema geeft een beeld van wat iemand van ons "De zeven processen van menselijk gedrag"³³ noemt (leergedrag, eetgedrag, seksueel gedrag, professioneel gedrag, enz.) Zoals we kunnen zien, zijn *representaties (inclusief zelfrepresentatie) inderdaad betrokken bij elk gedrag, maar ze kunnen er niet toe worden gereduceerd. Hieraan moeten worden toegevoegd: motivaties en energetische processen, mobilisatie, legitimatie en processen van controle van de acties, die zelf gevoelens oproepen (succes-falen, tevredenheid-ontgoocheling, enz.)*. Pierre Janet definieerde gevoelens als "reacties op het eigen handelen", maar wij zullen deze uitspraak moeten bespreken in zoverre dat gevoelens geassocieerd moeten worden met, maar ook onderscheiden moeten worden van emoties. Gevoelens kunnen, net als emoties, ontstaan in interacties met de omgeving (andere mensen, groepen) of met de natuurlijke omgeving (met inbegrip van voorwerpen, de natuur) of sociaal-culturele contexten (instellingen en gemeenschapsruimten).

³⁰ Wij laten ons hier inspireren door de analyse van het begrip *gedrag* voorgesteld door Doron en Prévost in Doron and Parot's *Dictionary of Psychology* (1991), p.135.

³¹ Meyerson, I. (1948) "Le travail, une conduite" *Journal de psychologie*, XLI, 7-16, herdrukt in *Écrits 1920-1983. Pour une psychologie historique*, 1987, Parijs, PUF, p.221. Over het verband tussen dirigenten en werken in Meyersons opvatting, zie Malrieu, Baubion-Broye en Hajjar (1991).

³² Cf. Tap, Da Silva, Roudès (2005) blz. 18.

³³ Zie Tap, 1981, 1988; zie ook Tap & Antunes, 'The paradoxical dynamics of professional identities' (2010, in voorbereiding).

ook de coördinatie van verschillende gedragingen mogelijk maakt (gedragingen in verband met de toe-eigening van kennis, werk en vrije tijd, relationele gedragingen, enz.)

Aanpassing en de functies ervan: aanpassen, conformeren, integreren, verdedigen, opbouwen, erkend worden?

Alvorens dieper in te gaan op de kwesties in verband met het Zelf en identiteiten, hun constructie en hun rol, is het natuurlijk van belang de discussie in de vorige hoofdstukken over de aard en de functies van het aanpassingsproces weer op te nemen, maar hier in verband met bewustzijn en zelfbewustzijn.

Auteurs die voorstander zijn van *biologische aanpassing*, hebben de neiging het belang te benadrukken van fylogenetische evolutie, het primaat van potentialiteiten en structuren die verband houden met genen, het zenuwstelsel en zelfs de hersenen, en het grote belang van biologische capaciteiten voor zelforganisatie³⁶.

Het organisme heeft "structurele en functionele kenmerken die eigen zijn aan levende wezens en die het in staat stellen te overleven door zich aan te passen aan de omstandigheden van het bestaan (statische opvatting van Cuvier)" (...). De meer dynamische opvatting definieert aanpassing als "gunstige transformaties die het organisme in staat stellen doeltreffend op nieuwe omstandigheden te reageren (acclimatisatie)". Tenslotte wordt aanpassing verward met "het mechanisme waardoor transformaties tussen soorten kunnen plaatsvinden in de loop van de evolutie (genetische variabiliteit/natuurlijke selectie). *Exaptatie* (door Gould) komt overeen met de "opportunistische wijziging door natuurlijke selectie van structuren die reeds in het organisme aanwezig zijn en waarvan de functies in een nieuwe ecologische context gewijzigd zullen worden in antwoord op nieuwe selectieve druk" (evolutionaire innovaties) (bricolage de l'évolution)" (de Ricqlès, 2007).

Aanpassing kan echter worden beschouwd als een resultaat of als een proces en de daaraan toegekende functies kunnen veranderen. Wij kunnen spreken van een "goede aanpassing of een slechte aanpassing", wij kunnen onderscheid maken tussen een gesloten of een open aanpassing, een onmiddellijke aanpassing of een aanpassing op langere termijn (anticipatie, initiatief, oriëntatie), een permanente of een tijdelijke aanpassing.

Zoals vele auteurs reeds lang hebben gezegd: "Het adaptieve karakter van een gedrag kan alleen worden beoordeeld in relatie tot een norm" (Pavelco, 1987, p.168).

Aanpassing is iets anders dan alles of niets. Het impliceert gradaties, significante hiërarchieën (die zinvol zijn). Er moet een *aanpassingsdialectiek* worden ingevoerd (net zoals hier een *identiteitsdialectiek* moet worden ingevoerd), willen wij de contradicties en paradoxen die zich zowel in het proces als in de resultaten ervan voordoen, kunnen begrijpen en verklaren. Zo was "Spencers aanpassing beperkt tot de voortdurende aanpassing van de interne betrekkingen aan de externe betrekkingen". Voor Piaget (1967) is dit slechts de definitie van één van de dimensies van aanpassing: *accommodatie*. *Er is een "tendens om endogene structurering te vergeten en aanpassing te interpreteren als van*

³⁶ De theorieën van *enactie* en *autopoiesis*, voorgesteld door Varela e.a. (1974, 1993) en Maturana en Varela (1987) kunnen hier worden aangehaald. De theorie van de enactie of de "belichaamde geest" staat kritisch tegenover het cognitivisme zonder lichaam, en herinnert ons eraan dat de geest "enacted" is, in actie gebracht en ingeschreven in de evolutie. Het proces van autopoiesis treedt op als zelschepping, zelfproductie van systemen, met inbegrip van biologische systemen die het vermogen hebben om zichzelf te regenereren, om het netwerk dat hen heeft voortgebracht te regenereren (voorbeeld van de eukaryotische cel, enz.). Deze systemen zijn autonoom (concrete eenheid in een topologisch netwerk) en "zelfwetend".

buitenaf ondergaan, in plaats van het te zien als het product van actieve reacties, met andere woorden compenserende regelingen die werken door constructieve recombinate en aanpassing van effectieve reacties die door de omgeving worden gegeven" (p.68) (...) "Op elk niveau van aanpassing wijzigt het organisme de omgeving (...), zodat de relatie tussen organisme en omgeving een circulaire is die zowel bestaat uit het wijzigen van de omgeving als het gewijzigd worden door de omgeving" (p.151). Via meervoudige gedragingen kiest het organisme uit de omgeving wat in overeenstemming is met zijn behoeften, zelfs als dit betekent dat de omgeving moet worden veranderd. Maar zij moet ook rekening houden met de omgeving, die de bevrediging van haar behoeften kan beperken, tekorten kan veroorzaken, disfuncties kan verstoren of verliezen kan veroorzaken.

Het voorbeeld van de theorie van de affordances kan hier worden geïntroduceerd in verband met de interactie van de relaties tussen het organisme en de omgeving. Het door Gibson (1977) voorgestelde concept van "*affordances*" is interessant in verband met het verband tussen het aanpassingsvermogen van het dier aan de omgeving en de overeenkomstige kenmerken die in diezelfde omgeving beschikbaar zijn. Affordanties zijn zowel afhankelijk van de omgeving als van het dier: de notie van complementariteit tussen beide is zeer belangrijk in een ecologische benadering. "Soorten bezetten niches in de omgeving. Gibson beschrijft een niche als een set van mogelijkheden. Niche en dieren zijn complementair. Als mensen hun omgeving veranderen, veranderen ze de mogelijkheden zodanig dat het makkelijker wordt om erin te leven. Aangezien de mogelijkheden niet voor alle dieren dezelfde zijn, maakt hij daardoor de omgeving voor andere dieren vaak moeilijker om in te leven³⁷.

Kortom, het individu is slechts aangepast aan zijn omgeving, d.w.z. functioneert slechts volledig goed, voor zover hij erin slaagt deze omgeving te construeren volgens zijn eigen opvattingen erover, met het oog op de omvorming van situaties en de uitvoering van zijn plannen en projecten.

Een dergelijk standpunt wendt zich af van de definitie volgens welke aanpassing wordt verward met het proces van *homeostase*. Dit begrip werd in 1932 door Cannon voorgesteld³⁸. Hij beschouwde homeostase als de terugkeer naar een evenwicht. Het zijn de onderling gecoördineerde fysiologische reacties die "de meeste stabiele toestanden van het lichaam in stand houden... en die zo eigen zijn aan het levende organisme". Het is het behoud of de terugkeer naar een staat van welzijn die het resultaat is van drie opeenvolgende processen: 1. een interne of externe verandering bedreigt het organisme of verhindert het welzijn te bereiken; 2. deze verandering verandert het functioneren van het organisme; 3. het organisme detecteert de verandering en reageert erop om de stoornis op te heffen (Damasio, 1999, p.39). Het woord "homeostase" alleen al zou het geheel van voorschriften en de daaruit voortvloeiende gereguleerde toestand van het leven samenvatten in de variaties van "benadering-vermijding", "opwinding-kalmte" of "concurrentie-samenwerking" (*op.cit. p.34*).

³⁷ Uit Wikipedia: *Ecologische benadering van visuele perceptie*.

³⁸ Cannon, W.B. *De wijsheid van het lichaam*, New York, Oxford University Press

Is dit homeostatische proces van toepassing op het functioneren van complexe organismen? Dit is wat Damasio beweert, in navolging van Spinoza, door het belang van het lichamelijk functioneren in de dynamiek van het menselijk wezen aan te tonen. "Alle fenomenen die het leven regelen, van chemische homeostatische processen tot de eigenlijke emoties, zijn zonder uitzondering verbonden met *aanpassingen van de toestand van ons lichaam*" (2003, p.54). Door de interacties met voorwerpen en mensen die emoties veroorzaken te beheersen, oefent het individu effectief enige controle uit over het levensproces en leidt hij zijn organisme naar meer of minder harmonie, zoals Spinoza bedoelde (*op.cit.*, p.57). Deze harmonie kan worden verward met een "functioneel evenwicht" dat wordt gekenmerkt door gemak, soepelheid, snelheid, kracht. We vinden hier dus wat Spinoza beschouwde als de essentie van het zijn: de natuurlijke inspanning om zichzelf in stand te houden, de 'conatus'. Dit zou geactiveerd worden wanneer wij geconfronteerd worden met de realiteit van lijden of dood, feitelijk of verwacht, het onze of dat van anderen. Dit perspectief zou het homeostatische proces verstoren. De inspanning om zichzelf te behouden en welzijn te bereiken zou op deze verstoring reageren "door te vechten om het onvermijdelijke te voorkomen en het evenwicht te herstellen. Deze strijd nodigt ons uit om compenserende strategieën te vinden voor onze nu ontregelde *homeodynamica*³⁹" (2003, p.265).

Damasio gaat zelfs zover te beweren dat "sociale conventies en ethische regels (een) uitbreiding zijn van basale homeostatische apparaten (die overleven en welzijn garanderen) op het niveau van de maatschappij en de cultuur" (1999, p. 172). Dit staat uiteraard open voor discussie.

In het bekende boek over "*De processen van aanpassing*" (Bresson e.a. 1967), bekritiseerde Malrieu Piaget met betrekking tot de analogie tussen biologische en psychologische niveaus van aanpassing: "Ik voelde me eerder in verlegenheid gebracht door de vergelijking die de heer Piaget maakte tussen het biologische en het psychologische, en ik vond mezelf dichter bij de heer Nuttin staan. De heer Nuttin lijkt mij gelijk te hebben op tegengestelde niveaus: is het niet een essentiële methodologische regel om te differentiëren alvorens te trachten analogieën te ontdekken? Maar het is ook noodzakelijk om de overgang van het ene niveau naar het andere te begrijpen; en op dit punt lijkt de heer Nuttin mij niet ver genoeg te gaan in het zoeken naar de voorwaarden voor de overgang van aanpassing van het biologische type naar aanpassing van de persoonlijkheid" (1967, p. 158). Piaget antwoordde: "Ik zou de heer Malrieu willen antwoorden dat ik het moeilijk vind hem te volgen als hij slechts twee niveaus onderscheidt, maar als hij er vijftig voorstelt, dan ben ik het er helemaal mee eens! Malrieu: "Ik ook! (*op. cit.*, p. 164).

Bewustzijn, kennis en erkenning van zichzelf... en van anderen

³⁹ De term *homeodynamica* werd voorgesteld door Steven Rose in *Lifelines. Biologie voorbij het determinisme*. Volgens Damasio is *homeodynamica* geschikter dan *homeostase*, omdat het eerder het proces van het zoeken naar aanpassing suggereert dan een vast evenwichtspunt.

Om het ingewikkelde vraagstuk van de relatie tussen bewustzijn, zelfbewustzijn en zelfherkenning te introduceren, zullen wij gebruik maken van het werk van Cofer en Appley (1964) en de bespreking van dit werk door Ernst Boesch (1964, 1975). Cofer en Appley analyseren stressreacties, hun kracht en effecten, en de moeilijkheid om ze onder controle te houden. De reacties lopen uiteen van adaptieve aandacht via frustratie tot de perceptie van gevaar, waardoor angst ontstaat. "Het is op deze drempel dat vormen van reactie worden getransformeerd van uitsluitend probleemoplossend gedrag naar ego-georiënteerd gedrag, waarbij het zelf en zijn integriteit worden gehandhaafd. Als de stress toeneemt, "kan men de eliminatie van alle taakgericht gedrag waarnemen, en een exclusieve preoccupatie van het organisme met de bescherming van het ego" (p.252)⁴⁰. Op grond van deze bevinding stellen de auteurs de hypothese op dat veranderingen in zelfbewustzijn variëren naar gelang van de aard van de situatie van de actor. Dit resultaat kan uiteraard worden vergeleken met het door Lazarus bestudeerde resultaat betreffende de tegenstelling tussen op het probleem en de oplossing ervan gerichte coping en op emoties gerichte coping. Wij zullen aantonen dat er een nauw verband bestaat tussen bewustzijn en emoties. Emoties kunnen ons een tijdje afleiden van het oplossen van het probleem, maar zij stellen ons in staat ons opnieuw op onszelf te concentreren, mogelijk een tijdelijke terugtrekking die ons, na een afleiding, in staat kan stellen het probleem beter op te lossen. De vraag naar de relatie tussen zelfbewustzijn en emoties is dus belangrijk, en wij moeten die beantwoorden. Maar laten we stap voor stap verder gaan. Allereerst moeten wij de kwestie van de evolutie, van de opbouw van het bewustzijn en het zelfbewustzijn introduceren.

Van niveaus van bewustzijn naar actief zelfbewustzijn

Natuurlijk is er geen sprake van een discussie over de filosofische en wetenschappelijke problemen die door het bewustzijn worden opgeworpen. Wij weten dat de moderne psychologie, om zich te ontwikkelen, afstand moest nemen van de introspectieve opvatting en het belang van waarneembare gedragingen moest laten zien, terwijl er niets over bewustzijn gezegd zou kunnen worden als het zich niet op de een of andere manier buiten het lichaam manifesteerde. Maar om van bewustzijn of zelfkennis te kunnen spreken, om van persoonlijke identiteit te kunnen spreken, moeten enkele indicatoren in de fylogenese worden belicht (is het dier bewust? Zijn er verschillende niveaus van bewustzijn bij dieren, niveaus die voorafgaan aan de spraak, aan de toegang tot taal?); maar ook indicatoren in de ontogenese (Wat zijn de niveaus van bewustzijn die het kind geleidelijk bereikt? Welke verbanden worden gelegd tussen deze niveaus en het karakter en de persoonlijkheid van het kind? Hoe wordt persoonlijke identiteit geconstrueerd en welke verbanden worden gelegd tussen deze identiteit en mentale beelden of voorstellingen, verlangens en handelingen?).

Talrijke auteurs hebben het belang aangetoond van de verbanden tussen de bewustzijnsniveaus tijdens de kinderjaren en de adolescentie en de emoties (bijvoorbeeld:

⁴⁰ De Franse vertaling van deze verwijzing naar het werk van Cofer en Appley is van Ernst Boesch (1967, blz. 101)

Wallon, 1976a, Malrieu, 1967a, 1967b, Zazzo, R. 1975, 1980, Tap, 2005). Deze verbanden zijn uiteraard doorslaggevend voor het bepalen van de aanpassingsniveaus

Malrieu (1967b) stelt bijvoorbeeld drie niveaus van aanpassing voor:

- *Anticiperende aanpassing* (pre-adaptatie door conditionering): voorbereiding op handelen, tijdwinst;
- *Aanpassing door geleidelijke differentiatie*: noodzaak om het conflict tussen het oude en het nieuwe te overwinnen door integratieprocessen: openstelling voor nieuwe invloeden, waardoor conflicten worden geïntroduceerd die moeten worden overwonnen (overaanpassing).
- *Retrospectieve aanpassing*: het verleden opnieuw maken om de toekomst uit te vinden. Drie onevenwichtigheden introduceren een "dramatisch" aspect in de constructie van het zelf (in de zin van het Latijnse: *drama*: emotioneel geladen actie): a) veranderingen in de omgeving; b) intrapersonlijke, endogene onevenwichtigheden; c) onevenwichtigheid als gevolg van interpersoonlijke en sociale conflicten.

Malrieu presenteerde de niveaus van bewustzijn en aanpassing van het kind vanaf de geboorte tot drie jaar (1967a). In dit werk definieert hij wat volgens hem het proces van zelfbewustzijn in gang zet: "Het eerste zelfbewustzijn is het bewustzijn van een initiatief dat sociale waarde heeft, waarde om zichzelf te overtreffen en als zodanig voor anderen betekenis heeft" (p. 77).

Meer recent analyseert Damasio (1999, 2003), op basis van zijn neuropsychologische observaties, de meervoudige functies van emoties in de dynamiek van de constructie en actualisatie van het zelfbewustzijn. "Emoties zijn merkwaardige aanpassingen die een integrerend deel uitmaken van de radertjes die ervoor zorgen dat organismen hun overleving regelen" (1999, p. 63).

Hij vermeldt ook drie niveaus van bewustzijn, en dus drie niveaus van aanpassing, waarvan de eerste twee op vele dieren kunnen worden toegepast, en de derde specifiek menselijk is:

- Het *proto-zelf* is een "voorbewust biologisch precedent". "Het proto-zelf is een samenhangende verzameling neurale patronen die, moment per moment, de toestand van de fysieke structuur van het organisme in zijn vele dimensies in kaart brengt. Wij zijn ons niet bewust van het proto-zelf. Het heeft geen waarnemingsvermogen en bezit geen kennis (1999, p. 159). Een '*kernbewustzijn*' zou corresponderen met het proto-zelf, in het hier-en-nu, via een 'subtiel en vluchtig gevoel van weten, op elk moment vernieuwd', in het hier-en-nu, (p. 199).
- Het *Centrale Zelf* zou metaforisch kunnen worden voorgesteld door "een non-verbale weergave van de object-organisme relatie", waardoor objectbeelden kunnen worden versterkt (*op.cit.* p. 174). Dit non-verbale verslag, in het hier en nu (dat Damasio op

een beledigende manier een "verhaal zonder woorden" noemt, p. 175) is gebaseerd op neuronale configuraties die beelden worden, die een innerlijk verhaal zouden vormen, opgenomen in de gedachtenstroom. Volgens Damasio ontstaan het bewustzijn en het zelf niet na de taal; zij zijn geen directe constructie van de taal. "Bewustzijn begint wanneer hersenen de kracht verwerven, de eenvoudige kracht, om *een verhaal te vertellen zonder woorden*, gebruik makend van het universele non-verbale vocabulaire van lichaamssignalen" (p.39).

- Maar taal zal een belangrijke bijdrage leveren aan de hogere vorm van "*uitgebreid bewustzijn*" die het ontstaan van het *Autobiografische Zelf* vergemakkelijkt. In het verlengde bewustzijn komt het zelfbesef "voort uit de coherente en steeds terugkerende presentatie van enkele van onze persoonlijke herinneringen, de objecten uit ons verleden die uur na uur inhoud geven aan onze identiteit en persoonlijkheid" (p. 201). Het vertellen van verhalen komt vóór de taal, want het is in feite een voorwaarde van de taal. Maar met taal, gecombineerd met geheugen en bewustzijn, zal de persoon in staat zijn te kiezen tussen meerdere actiepatronen, en de uitvoering van de gekozen actie optimaliseren. De beelden en bijbehorende emoties zullen het domein van de geprojecteerde en gerealiseerde acties uitbreiden, waardoor de reikwijdte en de doeltreffendheid ervan worden vergroot.

Damasio verwijst ook naar het "dramatische" karakter van het uitgebreide bewustzijn en de autobiografische fase: "Je uitgebreide bewustzijn kan je tot het centrale personage in een epische roman maken, of je op het pad naar creatie zetten. Het is hetzelfde centrale zelf, maar nu verbonden met het reeds geleefde verleden en de toekomstperspectieven die een integrerend deel uitmaken van je autobiografie" (p.199). We vinden het belang van het verhaal als een belangrijk proces voor het ontstaan en de versterking van het zelfbewustzijn, van het zelfbeeld: "Het zelf wordt pas geboren op het moment dat het verhaal wordt verteld, binnen het verhaal zelf" (p. 195). We kunnen dus een verband leggen tussen het zelfbewustzijn en de "narratieve identiteit" die Ricoeur (1990, 2004) voorstelt. Maar wij moeten nu de omleidingen maken naar het "zelfconcept" en/of de persoonlijke identiteit. Laten we opmerken dat voor Damasio "het autobiografische Zelf berust op het 'zelfconcept', in de ware cognitieve en neurobiologische betekenis van de term: de achtergrond van een gezond geestelijk leven" (1999, p. 177). "Het zelfconcept komt overeen met de hogere niveaus van het autobiografische zelf" (*op.cit.* p. 343).

Zelfconcept of Identiteit(en). De dynamiek van identiteit

Kunnen zelfconcept en identiteit volledig worden geassimileerd? Volgens L'Ecuyer roepen de begrippen persoonlijke identiteit en zelfconcept dezelfde processen en inhouden op en meten zij deze. Maar voor andere auteurs moeten ze worden onderscheiden. Honess en Yardley (1987) zijn bijvoorbeeld van mening dat het begrip identiteit voorrang geeft aan interactieve, sociale en culturele processen om de actie van het individu te verklaren, terwijl de theorie van het zelfconcept het individu voorstelt in zijn interne structuur en als een agent van actie. Er moet echter rekening worden gehouden met zowel structurele (biologische en cerebrale) en sociale determinaties als met persoonlijke determinaties

(geschiedenis en ervaringen). Een interactionistische of transactionele theorie lijkt noodzakelijk om zowel de modaliteiten van identiteitsconstructie als hun relatie met praktijken en representaties te verklaren.

Wij zullen identiteit definiëren als de mentale en sociale structuur van *kwalificerende attributie*, van waaruit het individu *zichzelf beschrijft, evalueert en herkent, maar ook van waaruit anderen hem beschrijven, evalueren en herkennen*.

Identiteit is opgebouwd uit voorstellingen en gevoelens. Het is dus geen zuiver cognitief systeem, terwijl het "concept" de nadruk legt op de cognitieve dimensie van het zelf. Het belang van affectiviteit, emoties en gevoelens, in de dynamiek van de persoonlijke identiteit moet worden geïntroduceerd. Maar er is een groot voordeel verbonden aan het gebruik van het begrip identiteit. Dit kan worden toegepast op het zelf, maar het heeft ook betrekking op collectieve identiteiten (seksuele of gender-, beroeps-, gezins-, echtelijke, ouderlijke, nationale, religieuze, enz.) Bij de constructie van zijn eigen identiteit zal het individu deze meervoudige identiteiten moeten articuleren in zichzelf en in relaties met anderen, in bepaalde situaties, ter gelegenheid van dagelijkse gebeurtenissen. Identiteit is niet alleen "Ik", het is ook de veelheid van "Wij", gedifferentieerd of tegenover "Zij".

Maar wat volgens ons belangrijk is, is dat de begrippen *identiteit* en *anders-zijn* processen van *vergelijking* impliceren, *zowel interne* (de manier waarop de persoon sommige van zijn identiteiten associeert of tegenover elkaar stelt) *als externe* (modellen, personen of groepen, waarmee de persoon zich kan identificeren).

Etymologisch wordt identiteit geassocieerd met in de loop van de tijd "identiek" blijven aan jezelf (de "meme" van de filosofen). Maar deze eerste definitie (van *idem*) staat tegenover de definitie die identiteit definieert als de bevestiging van de eigen kenmerken, als een doelobject (definitie van *ipsiteit*). Het gaat er niet om hetzelfde te blijven, maar om zichzelf te zijn. De verbinding tussen memeticiteit en ipsiteit is kenmerkend voor de *narratieve identiteit* van Paul Ricoeur⁴¹. Het Zelf komt alleen te voorschijn op voorwaarde dat het wordt geconstrueerd door het verhaal van wat men zojuist heeft beleefd, in het recente verleden, en dan steeds verder weg. De narratieve identiteit stelt de mens in staat om, door zichzelf te vertellen, zijn persoonlijke identiteit op te bouwen en te versterken, en daarmee meerdere sectoriële identiteiten die verband houden met geslacht, leeftijd, echtelijke, familiale en beroepssituatie. Deze meervoudige "kwaliteiten" zijn gekoppeld aan activiteiten en rollen. Identiteit is dus niet alleen cognitief en affectief, maar impliceert ook de actualisering van de identiteit via praktijken en het opnemen van verantwoordelijkheden. Marcia (1991) noemt drie facetten van persoonlijke identiteit:

- Een *subjectief facet*: met een veelheid van gevoelens, met name reële of vermeende gevoelens van eenheid en continuïteit van het zelf, in relatie tot voorstellingen, beelden en emoties enerzijds, en tot mogelijkheden en externe (fysieke, sociale, culturele) beperkingen of druk anderzijds;
- Een *gedragsfacet*: bestaande uit alle gewoonten van allerlei aard, houdingen en beweegredenen, reacties die zowel waarneembaar als voorspelbaar zijn;
- Een *structureel facet*: waaronder het vermogen van het subject om zijn algehele persoonlijke functioneren te controleren, te organiseren, te handhaven of te veranderen, in relatie tot de verschillende actuele contexten, maar ook in relatie tot zijn persoonlijke geschiedenis en manier om de tijd te reguleren.

⁴¹⁴¹ Ricoeur P. *Soi-même comme un autre*. Parijs, Seuil, 1990, p. 167 e.v.

Volgens Lehallé (1995) brengt de vorming van identiteit *drie verschillende processen met zich mee: beschrijvend* (zelfbeschrijving), *evaluatief* (gevoel van eigenwaarde) en *integratief* (interne samenhang).

Deze afleiding onthult de kenmerken van narratieve identiteit, zoals voorgesteld door Paul Ricoeur (1990), die *méme* en *ipse* articuleert. Door over zichzelf te vertellen, wordt de persoon de held van zijn eigen verhaal; door over zijn ervaringen te vertellen, bouwt de persoon een *ankerplaats* en een *historische diepte op*. Het maakt ook de oriëntatie van een toekomst mogelijk en de constructie van een wezenlijk ideaal van een "goed leven, van welzijn".

Deze processen worden gearticuleerd met acht *dimensies van persoonlijke identiteit* die de cognitieve (voorstellingen), affectieve (emoties en gevoelens) en conatieve (handelingspatronen, neigingen, spanningsrealisatie) inhoud ervan oriënteren en bijstellen. Deze acht dimensies zijn: 1. de temporele dimensie die samenhangt met *gevoelens van permanentie of continuïteit*; 2. de structurele dimensie die *samenhangt met interne gevoelens van coherentie en eenheid*; 3. de multidimensionaliteit van het identiteitssysteem die samenhangt met *gevoelens van interne diversiteit en rijkdom*; 4. de multidimensionaliteit van het identiteitssysteem die samenhangt met *gevoelens van interne diversiteit en rijkdom*. De "empowering"-dimensie die verband houdt met de behoefte aan *zelfbevestiging, afscheiding maar ook erkenning*; 5. De unieke dimensie die verband houdt met *gevoelens van originaliteit en uniciteit*. De evaluatieve dimensie houdt verband met *gevoelens van positiviteit en eigenwaarde*; 7. De anticiperende dimensie die het vermogen inhoudt om actieprojecten op te zetten die gepaard gaan met *gevoelens van zelfbevrijding door openheid voor de toekomst (levensproject, zelfproject)*; en De realiserende dimensie hield verband met *gevoelens van "iets doen" ten bate van meer dan alleen zichzelf*.⁴²

Het aantal dimensies kan uiteraard verschillen van auteur tot auteur, of binnen eenzelfde auteur in verschillende perioden⁴³. Codol en Tap (1988) stellen er ook acht voor, maar met nog twee synthetische dimensies (interne en externe differentiatie)⁴⁴.

Differentiatie (Breakwell, 1983, 1986) is een belangrijke dimensie omdat zij zowel interne integratieve processen (coherentie en complexificatie) als externe processen van empowerment en separatie (distantiëring, separatie voor onafhankelijkheid en autonomie) impliceert. Afhankelijk van het onderzoek worden de verschillen of overeenkomsten verschillend gewaardeerd. Jarimowicz (1988) toont aan dat verschillen (specifieke kenmerken) sociaal noodzakelijk zijn voor de vergelijkbaarheid en om zowel de nabijheid als de afstand te analyseren. Volgens zijn resultaten zijn proefpersonen die een sterk gevoel van onderscheid tussen zichzelf en anderen hebben, ook degenen die in het sociale leven het

⁴² De term "werk" komt van het Latijnse *operare*, handelen, (Oudfrans "ouvrier", vgl. ouvrier, opération). In een artikel in de *Année psychologique* (1951), schreef Meyerson: "Het gedrag van de mens leidt tot werken. Het werk ontwikkelt op een bijzonder prominente manier de kenmerken van vorm en kunstgreep, en vertaalt bovendien een zoektocht naar het voltooide en het blijvende. Het dier maakt de doorgang, de mens bouwt het gevormde en het duurzame. Hij maakt "dingen" en wil ze bewaren (...). Hij werkt niet om de tijd te doden, hij werkt om te bouwen (...). Wat tot uiting komt in de begrippen ervaringswerk, werk, is de deelname van de mens aan de fysieke en sociale omgeving - met alles wat deze deelname impliceert in termen van wederkerige handelingen - en zijn constructie van een wereld, van menselijke werelden" (1951 *weergegeven in* 1987, p. 70).

⁴³ Zie de analyse van deze variaties in Cloutier, Gosselin en Tap (2005). Codol (1980) stelde er drie voor: eenheid, coherentie en positiviteit, Tap (1980, 1988, 1991) stelde er zes voor, Codol en Tap (1988) acht! Dit is natuurlijk ook het geval in Angelsaksische werken (Erikson, Marcia, Jackson, enz.).

⁴⁴ Codol en Tap rekenen tot de acht dimensies ook de hersteldimensie die met "coping" wordt geassocieerd en dus kan worden verward met copingstrategieën (*op.cit. blz.170*).

grootste aantal categoriale en groepslidmaatschappen oproepen. Anderzijds wijst Doise (1988) in verband met de genderidentiteit (man-vrouw) op het belang van gelijkenissen (egalitarisme, androgynie) als middel om zich te bevestigen, in tegenstelling tot stereotiepe, eventueel stigmatiserende verschillen (seksistische discriminatie), waarvan vooral vrouwen het slachtoffer zijn. Zo wordt "verschil gezien als ofwel de essentiële steun voor de bevestiging van identiteit, ofwel als de vestiging van discriminatie, van negatieve afstand van zichzelf en van anderen" (Codol en Tap *op.cit.* p. 120).

Persoonlijke identiteit en narratieve identiteit: jezelf zijn door je verhaal te vertellen

Paul Ricoeur was verantwoordelijk voor de diepgaande analyse van de relatie tussen het "Zelf", *de persoonlijke identiteit en de narratieve identiteit*⁴⁵. Het doel was het belang aan te tonen van tijd en geschiedenis, van actie en taal, bij het ontstaan en de stabiliteit van subjectiviteit en intersubjectiviteit. De moeilijkheid ligt in het feit dat identiteit semantisch wordt gereduceerd tot "samen-zijn" (hetzelfde zijn, wezenlijk permanent). Anderzijds is de pragmatiek (spraakhandelingstheorie) "in staat om van het vraagstuk van de identiteit naar dat van de zelfidentiteit te gaan door middel van de theorie van de interlocutie" (Rasmussen, 2006, "van identiteit naar zelf", p. 255). Maar het gaat erom aan te tonen dat identiteit (absolute gelijkheid) kan worden herzien op basis van "gelijkheid en de ononderbroken continuïteit van verandering, een *principe van bestendigheid in de tijd*. Dit zal bijvoorbeeld de onveranderlijke structuur zijn van een werktuig waarvan alle onderdelen geleidelijk zijn veranderd (...) aldus wordt het relationele karakter van de identiteit bevestigd" (Ricoeur, 1990, p. 142). Het subject blijft zichzelf en behoudt een zekere substantiële permanentie (ipsiteit), ook al zijn sommige van zijn kenmerken veranderd. Maar persoonlijke identiteit is het complexe resultaat van de regeling tussen "meme" en "ipseity". Het begrip gelijkheid laat dus verschillende discontinuïteiten en veranderingen van identiteit toe. Het ipse manifesteert zich als idem, door "gewoonten" en "verworven identificaties"⁴⁶ Op die manier "zorgt karakter"⁴⁷ zowel voor numerieke identiteit⁴⁸, kwalitatieve identiteit⁴⁹, ononderbroken continuïteit in verandering⁵⁰ en tenslotte voor permanentie in de tijd die het mememe definiëren" (*op.cit.* p.147). De verwijzing naar karakter neigt ertoe de "sedimentatie" van het zelf te waarderen (ten koste van vernieuwing).

Maar om de temporele dimensie van ipseity (die onder "memeticity" valt) naar voren te brengen, doet Ricoeur een beroep op de *narratieve identiteit door middel van het narratief*: "Narrative is the guardian of time in as far as there can no be thought of time without a narrated time" (Ricoeur, 1984, p. 241). De drie momenten van het verhaal: beschrijven,

⁴⁵ Zie met name de vijfde studie "Persoonlijke identiteit en narratieve identiteit" (blz. 137-166) en de zesde studie "Zelf en narratieve identiteit" (blz. 167-198), studies opgenomen in *Soi-même comme un autre* (1990).

⁴⁶ Zoals Ricoeur stelt, "vereist egologie het intrinsieke complement van intersubjectiviteit" (1990, p. 14). Anders gezegd, persoonlijke identiteit impliceert een tweede dialectiek, die van het zelf en het andere dan het zelf (interne alteriteit, dat wat in mij niet mijzelf is, zichzelf als een ander, en alteriteit van de ander, alter-ego of vreemdeling. Over meervoudige identificaties en hun dynamische en dialectische relatie met identificaties, zie Tap, 1988. Identificatie met een ander impliceert "verondersteld anders-zijn".

⁴⁷ Karakter: een geheel van blijvende eigenschappen waardoor een persoon wordt herkend

⁴⁸ Digitale identiteit: "één zijn": uniciteit versus "veel zijn": multipliciteit.

⁴⁹ Kwalitatieve identiteit: extreme gelijkenis of niet.

⁵⁰ Tijd is een factor van ongelijkenissen, kloven, verschillen, diversiteit, veranderlijkheid, discontinuïteit, instabiliteit.

vertellen, voorschrijven. De vertelling maakt het mogelijk datgene wat is bezonken "opnieuw in te zetten" (volharding en voortzetting van het karakter). Voor veel vertellingen heeft de autobiografische referentie betrekking op het hele leven.

Het narratief maakt het mogelijk het verleden en de toekomst met elkaar te verbinden (trouw aan zichzelf, standvastigheid in de vriendschappen, enz.) door een gevoel van continuïteit toe te kennen aan de voortdurend veranderende geschiedenis van het ik. Alleen zij is in staat de voortdurende dialectiek van zelf-zijn en meme tot uitdrukking te brengen. Maar het maakt het ook mogelijk betekenis te geven aan subjectiviteit (dramatische articulatie, via het geheugen, tussen het beschrijvende en verondersteld realistische verslag van vroegere handelingen en de geconstrueerde fictie van het zelf⁵¹). Het is juist deze dialectiek tussen de aangepaste, doeltreffende en realistische handeling en het personage (de fictieve held van mijn eigen verhaal waardoor ik mijzelf waardeer) die de dynamiek van de subjectivering opbouwt. De persoon, opgevat als het personage van zijn of haar eigen verhaal, wordt in verband gebracht met de samenhang van het vertelde verhaal. "Het is de identiteit van het verhaal die de identiteit van het personage maakt, en dus van de persoon die zijn eigen verhaal vertelt. Het personage ontleent zijn eigenheid aan de eenheid van zijn leven, beschouwd als de temporele totaliteit, zelf enkelvoudig, die hem onderscheidt van alle anderen" (*op. cit.*, p. 175).

Het is door het verhaal dat de gebeurtenis geschiedenis wordt. Het is een van de voorwaarden voor het authentieke en fundamenteel menselijke karakter van het bestaan.

Van narratieve identiteit naar argumentatieve en reconstructieve identiteit

Narratieve identiteit alleen kan echter geen inzicht verschaffen in het ontstaan, het behoud en de complexificatie van persoonlijke identiteit.

"Autobiografische verslagen zijn niet zomaar "levensverhalen" waarin het onderwerp zijn levensloop beschrijft. Het gaat erom *reflexieve vragen* te formuleren waarin hij zich afvraagt wat hij had kunnen doen en, op grond van een evaluatie van zijn ervaringen en van de situatie van kracht of zwakte waarin hij zich bevindt, wat hij zou kunnen doen. Er wordt een min of meer samenhangend *plan voor de toekomst ontwikkeld*. " (Malrieu, 2003, p. 159). Aan de dialectiek tussen memeïteit en ipseïteit moet worden toegevoegd de dialectiek tussen ipseïteit en anders-zijn, zonder welke de persoon in het heden opgesloten kan blijven, in narcistische almacht en onverantwoordelijkheid.

Om deze redenen stelt Jean-Marc Ferry (1991a, 1991b, 1996) voor om de analyse van identiteitsprocessen en -fasen voort te zetten, voorbij het verhaal en het verhaal.

Het beschrijvend/verklarend systeem zou NIAR genoemd kunnen worden, vanwege de opeenvolgende evolutie van vier identiteitsprocessen: 1. *Verhalend*; 2. *Interpretatie*, 3. *Argumentatie* en 4. *Reconstructie*.

- **NARRatieve IDENTITEIT** stelt zowel het individu als de groep in staat hun identiteit te construeren (of te reconstrueren), indien deze gebaseerd is op descriptieve nauwkeurigheid en expressieve authenticiteit. Maar het verhaal is doordringbaar tot fictie. Het gaat om het uitdrukken van de emoties die de gebeurtenis met het ik verbinden. "Het verhaal is als het dichtschrœien van een psychische wond". We

⁵¹ "Verheven subject, vernederd subject, het is altijd door zo'n omkering van het voor of tegen dat we het subject benaderen" (Ricoeur, 1990, p. 27).

kunnen soms zelfs spreken van een "narratieve dwang", het verhaal dat het mogelijk maakt om angst of mislukking te compenseren, om afwezigheid of verlies af te wenden.

- *IDENTITEIT* wordt *INTERPRETATIEF* wanneer het verhaal een wet, een voorschrift kan worden (de labels van La Fontaine zijn interpretatief door hun "moraal"). Het verhaal wordt "exemplarisch" of "emblematisch" wanneer het een *lotsbestemming* voorstelt, een moraal van leven en dood, een verwijzing naar de Rechtvaardigheid, de metafysica, de godsdienst. Het is een tragedie waaruit enkele fundamentele vragen naar voren komen: onrechtvaardigheid, ongelijkheid⁵². Voor de persoonlijke identiteit houdt het raadsel van het einde verband met het mysterie van de dood.
- *IDENTITEIT* wordt *ARGUMENTATIEF* door de "rationele en wettelijke rechtvaardiging van beweringen". Argumentatie houdt zich bezig met de "verantwoordelijkheid van het subject van het recht" en stuurt de ethiek in de richting van een procedureel idee van de rechtvaardige samenleving. Het heeft altijd de waarde van een poging om te rechtvaardigen wat wordt gezegd, gedacht en bedoeld. Het beweert te strijden tegen externe (interculturele confrontaties, antagonistische conflicten, onderwerping aan de gevestigde orde) en interne (zelfkritiek) destabilisaties ten gunste van een normatieve juistheid, een ethische legitimiteit. Het is een kwestie van vechten tegen de gevestigde orde, indien deze als inadequaar en onwettig wordt beschouwd. De wet moet recht doen.
- Tenslotte wordt *IDENTITEIT* *RECONSTRUCTIEF* door Geschiedenis en Taal. Het gaat erom toegang te krijgen tot het historisch inzicht in de structuren om de (individuele of collectieve) processen te reconstrueren. Maar reconstructie beperkt zich niet tot het reconstrueren van een ontwikkelingslogica, een geschiedenis. Het heeft ook een ethische waarde: om de fatale causaliteit van het gewonde leven te begrijpen (1996, p. 15), om toegang te krijgen tot verbale verstaanbaarheid, expressieve en evaluatieve verklaring, authenticiteit van zelf-representaties. Wederopbouw impliceert erkenning, maar "wederzijdse erkenning is erkenning van wederzijds geweld en vraagt om verzoening" (1996, p. 62). In feite bestaat geweld op alle vier niveaus van identiteit.

Identiteiten	Functies	Referentie	Categorie
<i>Verhalend</i>	<i>Vertellen, beluisteren</i>	<i>Beschreven gebeurtenis</i>	<i>Wees</i>
<i>Interpretatie</i>	<i>Uitleggen, begrijpen</i>	<i>Verhaal Moraal van het verhaal</i>	<i>Zinvol zeggen en maken</i>
<i>Argumentatief</i>	<i>Verdedigen of rechtvaardigen Uitdagen, problematiseren</i>	<i>Vorderingen</i>	<i>Waarheid Geldigheid</i>
<i>Reconstructief</i>	<i>Elkaar analyseren en herkennen</i>	<i>Personen die dergelijke aanspraken maken</i>	<i>Erkenning</i>

⁵² In dit verband zij gewezen op het belang van het werk van Amartya Sen over de noodzaak om ethiek in te voeren in de economie en de politiek, via de vraagstukken van rechtvaardigheid (2010), gelijkheid (1992) of op identiteit gebaseerd geweld (2006).

De overgang van een narratieve en interpretatieve identiteit naar een argumentatieve en reconstructieve identiteit impliceert de confrontatie, intern en extern, tussen ipsiteit en andersheid, om de toetreding tot een *politieke (burger)identiteit mogelijk te maken die altijd als een persoonlijke, maar collectieve en op wederzijdse erkenning gebaseerde identiteit wordt opgevat*. "De mannen van de weigering zijn de eerste kandidaten voor het burgerschap. Zij zijn de eersten om gepolitiseerd te worden. De burger wordt alleen geboren uit de ideale rechtshandeling die in hem een geneigdheid tot wederkerigheid, tot wederkerige erkenning erkent (1991b, p. 161 e.v.).

De identiteitsstrijd om erkenning

Verscheidene van de hier als referentie genomen auteurs (Malrieu, 2003, Ricoeur, 2004, Ferry, 1991, Honneth, 2008a, Sainsaulieu, 1977⁵³, Sen, 1991, 2010) beroepen zich op het belang van de wederzijdse erkenning van identiteiten, via gelijkheid en rechtvaardigheid. Wij zullen ons hier concentreren op de analyses en voorstellen van Axel Honneth.

Bij de analyse van het proces van erkenning vergelijkt deze auteur het standpunt van Hegel over de "doodsstrijd om erkenning" (1803) met het standpunt van George Herbert Mead over het "symbolisch interactionisme" (1934).

De jonge Hegel (1802-1803) ⁵⁴was "ervan overtuigd dat de strijd van subjecten voor de wederzijdse erkenning van hun identiteit in de samenleving een beweging teweegbrengt die er onweerstaanbaar toe neigt om op politiek en praktisch niveau instellingen tot stand te brengen die de vrijheden garanderen; het is de eis van intersubjectieve erkenning van de individuele identiteit die van meet af aan een morele spanning in het sociale leven introduceert" (2008a, p.11).

In een situatie van agressor-slachtoffer, moet het subject-slachtoffer de integriteit van zijn persoon verdedigen. Hij maakt deze "persoonlijke verwonding" tot een zaak van zijn "hele persoonlijkheid". Hij wil zijn "eer" hersteld zien (p. 33). Elk van de protagonisten (individen of groepen) tracht de ander ervan te overtuigen dat zijn hele persoonlijkheid erkenning verdient. Maar volgens Hegel kunnen zij dit alleen doen door elkaar te bewijzen dat zij bereid zijn hun leven op het spel te zetten (door een strijd tot de dood). De geest wordt pas ten volle gerealiseerd door te weten dat hij door anderen wordt erkend. Het individu kan hier alleen zeker van zijn door de praktische reactie te ervaren waarmee de ander reageert op een opzettelijke uitdaging, of zelfs een pure provocatie.

Volgens Hegel zijn deze conflicten niet louter negatief. Het is door middel van dergelijke destructieve gebaren dat meer geavanceerde betrekkingen van erkenning worden gevormd, waaruit een "gemeenschap van vrije burgers" daadwerkelijk kan ontstaan" (p. 34). Terloops maakt Hegel onderscheid tussen de "persoon" en de "totale persoon". De persoon verwijst naar een individu dat zijn identiteit in de eerste plaats baseert op de intersubjectieve erkenning van zijn handelingsbekwaamheid, terwijl de "totale persoon" zijn identiteit slechts verwerft in de intersubjectieve erkenning van zijn "particulariteit", zijn "subjectiviteit". Het resultaat zou de toenemende emancipatie van de individuele subjecten zijn en de versterking van hun gemeenschappelijke banden door bewegingen van wederkerige

⁵³ Zie met name hoofdstuk 8 "Collectieve identiteiten en zelferkenning op het werk" 1977, blz. 302-343, waarin Sainsaulieu het Hegeliaanse schema van zelferkenning herleest en gebruikt om de processen van verlies en herwinnen van identiteit op het werk te begrijpen.

⁵⁴ Hegel, G.W. *Systeem van ethisch leven*. Tr.fr. 1976

intersubjectieve solidariteit. De drie door Hegel gecoördineerde processen kunnen als volgt worden geschematiseerd:

Individu → Persoon → Onderwerp
Liefde Recht → Solidariteit
Behoeften → Autonomie → Individuele kenmerken

Op individueel niveau is er een heen en weer gaan tussen externalisatie en terugkeer naar zichzelf, in een "onophoudelijke herhaling waarin de geest zichzelf stap voor stap verwerkelijkt".

Ondanks het dramatische karakter ervan, komt het proces van wederzijdse erkenning van hele personen tot uiting in zijn positiviteit in termen van persoonlijke, individuele of collectieve ontwikkeling. Maar wij moeten nu de als dramatisch negatief ervaren processen vermelden, die welke door Edgar Morin zijn ontwikkeld met betrekking tot *de homo demens*. De "irrationele, gekke en delirante component van de mens" (2001, p. 105 e.v.)

Rationalisering, onderwerping, vervreemding en onderwerping: de grenzen van aanpassing ⁵⁵

Na het televisieprogramma "Extreme Zone", ⁵⁶ waarin het experiment "onderwerping aan gezag" van Milgram (1974) ⁵⁷ werd nagespeeld, veranderde bijna 80% van de vrijwilligers in folteraars, tot applaus van het publiek. Wat Milgram na zijn experiment het meest verontrustte was "het verdwijnen van het gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid, verreweg het ernstigste gevolg van onderwerping aan gezag" (1974, p. 25). De moraal van gehoorzaamheid heeft vaak voorrang op de moraal van wederzijds respect en autonomie. Er zijn steeds meer studies die aantonen dat de manipulaties van de machthebbers alomtegenwoordig zijn, zelfs tot het punt van sociale pesterijen.

Le Goff heeft het over de "zachte barbarij" van de blinde modernisering, Marzano over de "perversie van het management in de ondernemingen", Gaulejac en Aubert over de "kosten van uitmuntendheid" in een maatschappij die ziek is van management, enz. De kwestie van opgelegde onderwerping of "vrijwillige onderwerping", en van manipulatie (Beauvois en

⁵⁵ Over deze geschiedenis zie Tap, 1980, 1988.

⁵⁶ Cf. het boek gebaseerd op de televisie-ervaring: Nick, C. en Eltchaninoff, M. *Expérience extrême* Paris, ed. Don Quichotte, 2010.

⁵⁷ De proefpersonen wordt gevraagd de rol van "leraar" te spelen die de "leerling" moet straffen, die hun als vrijwilliger wordt voorgesteld. De straf bestaat uit elektrische schokken van toenemende intensiteit (15 tot 450 volt), toegediend door de leraar, die in feite onbewust voor een sinistere mise-en-scène staat: de leerling-slachtoffers, medeplichtigen van de experimentator, zijn vastgebonden op een soort elektrische stoel, elektroden aan hun polsen bevestigd. De leraren worden voor een dummy-apparaat met dertig joysticks geplaatst (waarbij elke joystick geacht wordt 15 volt aan de vorige toe te voegen) en krijgen de opdracht een elektroshock van onmiddellijk hogere intensiteit toe te dienen voor elke nieuwe fout die de leerling in een leerproces begaat. Bij 150 volt of meer moet de leerling ondraaglijke pijn simuleren en te kennen geven dat hij het experiment wil stopzetten, maar het experiment "moet" doorgaan. In tegenstelling tot de mening van de deskundigen (die dachten dat de meeste leraren niet verder zouden gaan dan 150 volt), gehoorzaamde 60% van de "leraren de experimentator (een academicus die de wetenschap vertegenwoordigt!) tot het einde, d.w.z. tot de maximumvolt.

Joule, 1981, Joule en Beauvois, 2002) wordt meer dan ooit aan de orde gesteld. Het is waar dat sommige auteurs de grenzen hiervan aantonen.

Zo tonen Courpasson en Thoenig (2008) aan dat P&MS lang niet zo volgzzaam of goedgegelovig zijn tegenover het management als wordt beweerd. Veel P&MS zijn tegelijkertijd opstandig, zeer kritisch ten aanzien van hun management, en zeer geïnvesteerd in hun werk. "De theorie van de vrijwillige onderwerping strookt uiteindelijk niet met wat uit enquêtes over werkbetrokkenheid blijkt⁵⁸.

Naar aanleiding van het televisie-experiment schrijven Bègue en Terestchenko⁵⁹, auteurs van een onderzoek naar aanleiding van het programma "Extreme Zone": "Toen het bedrog eenmaal aan het licht was gekomen, werd de volgzame ondervragers verteld dat zij zich nergens schuldig over hoefden te voelen, omdat het alleen maar aan de situatie lag; bovendien hadden de anderen zich net zo gedragen als zij. Het was niet nodig dat zij, na zich als volmaakte beulen te hebben gedragen, ook hun zelfvertrouwen en eigenwaarde zouden verliezen. Wat als we zo'n inschikkelijk begrip zouden toepassen op moordenaars die in echte omstandigheden van massale genocide verwickeld zijn? De auteurs stellen na onderzoek vast dat "on gehoorzaam handelen moeilijker is voor degenen die het meest in het systeem geïntegreerd zijn. Omgekeerd hebben degenen die zich het minst tevreden voelen met hun lot of de neiging hebben de sociale status quo te verwerpen, een veel grotere neiging tot rebellie. De auteurs wijzen op de "gewone vernietigingsfactoren" in sommige ondernemingen en de gevolgen daarvan voor sommige werknemers, die tot wanhoop en zelfmoord worden gedreven.

Volgens Koestler kunnen vier oorzaken de sociale pathologie, homo demens, verklaren: 1. de explosieve groei van de neocortex en de ontoereikendheid van zijn overheersing over het oude, reptielachtige brein (schizofysiologie van McLean); 2. de lange onmacht van de menselijke pasgeborene (neotenie) en de daaruit voortvloeiende gevolgen: onredelijke onderwerping aan het gezag, het volgzame receptorkind aan kant-en-klare overtuigingen; 3. de dubbele vloek van de taal: de neocortex en het reptielachtige brein. 2. De lange onmacht van de menselijke pasgeborene (neotenie) en de daaruit voortvloeiende gevolgen: onredelijke onderwerping aan het gezag, het volgzame receptorkind aan kant-en-klare overtuigingen; 3. De dubbele vloek van de taal: oproermaker (Wij voeren geen oorlog over land, maar over woorden) en bouwer van etnische, godsdienstige enz. barrières; 4. De taal: de taal van het volk. De ontdekking van de dood en de mentale splitsing die de angst opwekt. Volgens deze auteur is de mens (individueel of groep) een "holon", een "geheel-deel": hij ervaart zichzelf als een uniek, autonoom en onafhankelijk geheel (assertieve functie) en als een "deel", afhankelijk van zijn natuurlijke en sociale omgeving (integratieve functie). Paradoxaal genoeg zijn het de "afwijkingen" van de individuele integrerende functie ten

⁵⁸ Dortier, J.F. "Les salariés sont-ils des victimes consentantes ? *Sciences Humaines*, 2010, nr. 213, blz. 45-47.

⁵⁹ Bègue, L. en Terestchenko, M. "Extreme zone: kan reality-tv ons tot folteraars maken? *Le Monde*, dinsdag 09 maart 2010, p. 19. Verscheidene deelnemers werden door de pers geïnterviewd. Hun reacties zijn bijzonder "vragend": "Mij werd gezegd dat mijn houding voorbeeldig was (ik stopte) maar in mijn ogen was dat niet zo, ik drukte nog steeds op die verdorde hendels" (Nadège); "Ik werd een folteraar genoemd, een nazi. Deze woorden doen pijn! (Jérôme); Sandrine, een verpleegster, stopte maar niet onmiddellijk, "ze wilde niet uitgenodigd worden door het publiek. (...) Zij die de hele weg hebben afgelegd zijn geen potentiële moordenaars". "Bij de SNCF zijn we gewend om orders uit te voeren zonder vragen te stellen. *Nu zeg ik soms tegen mezelf dat we het recht hebben, soms, om ongehoorzaam te zijn*" (Elie)... Allen "moeten de kritiek en hun geweten onder ogen zien". *Le Monde*, zondag 11 april 2010, p.12. We kunnen dus zien hoe argumenten van externe invloeden (autoritaire druk) interne processen van schuld en schaamte uitlokken en stress reactiveren.

voordele van de assertiviteit, het egoïsme van groepen (die gevoed worden door het altruïsme van hun leden) die chauvinisme en sektarisme uitlokken, proselitisme en fanatisme van groepen uit de trouw, gehoorzaamheid, gemeenschap, solidariteit en toewijding van hun leden.

In meer individuele termen had Kelman (1958) aangetoond dat sociale pathologie verband houdt met drie psychologische processen: 1. onderwerping aan het gezag van de vader of zijn plaatsvervangers (charismatische leiders, heiligen of demagogen, wijzen of maniakken); 2. onvoorwaardelijke identificatie met een sociale groep waartoe men behoort; 3. blinde aanvaarding van een geloofssysteem met zijn voorschriften en dogma's.

Conclusie

Een model dat de analyse mogelijk maakt van de dynamische verbanden tussen aanpassing, het Zelf en identiteiten, is noodzakelijkerwijs complex. Het verplicht ons rekening te houden met het vraagstuk van de evolutie der soorten, de fylogeneze en de plaats van de mens in deze evolutie, om te zien hoe de niveaus van bewustzijn, de niveaus van actie (van reflexen naar gedragingen en van gedragingen naar "daden van persoon") evolueren.

Om deze complexiteit en diversiteit te symboliseren, nemen wij twee citaten van Malrieu. Het eerste wordt voorgesteld in de inleiding van zijn eerste boek (zijn proefschrift) over *Emoties en de persoonlijkheid van het kind (van 0 tot 3 jaar)*. Hoe kunnen wij het aanpassingsproces op deze snel voortschrijdende leeftijd definiëren?

Volgens de auteur bestaat "gedrag in de overgang van ontevredenheid en begeerte naar bevrediging, door de *daad van aanpassing*. Het is aan de wisselwerking tussen affectieve verschijnselen en *gedragingen van aanpassing aan de wereld dat het relatieve evenwicht in elk stadium te danken is*" (Malrieu, 1967, Inleiding, p. 12). Deze definitie voor de eerste levensjaren wordt nu door veel auteurs gebruikt als een levenslang doel, gebaseerd op een hedonistische, bevrijde filosofie die verband houdt met welzijn en kwaliteit van leven.

In de conclusie van zijn laatste boek over *"The Construction of Meaning in Autobiographies"* vat Malrieu samen wat hij terecht de "handelingen van de persoon" noemt, die verder gaan dan gedrag en zelfs gedrag; die handelingen die worden verricht in kritieke situaties en die de persoon verplichten de betekenis te vinden of te herontdekken die hij geeft aan zijn leven, aan zijn eigen geschiedenis, onder verwijzing naar waarden, en verbonden met de meest uiteenlopende overtuigingen en verbintenissen.

"Het individu (...) *stelt zich voor wat* hij moet doen door zich te bevrijden van de *gedragingen* waarin hij verwickeld is geweest, van hun beperkte betekenis, om een *daad* van breuk aan te gaan, die hem in staat stelt zijn persoonlijke geschiedenis te berusten. Maar (...) hij slaagt er slechts in dit te doen in veelvuldige dialogen met *tu* die hem heroriënteren, (en door rekening te houden met) de immense sociale beweging waarin hij gevangen zit. (Hij wordt) een subject dat debatteert met anderen, en in zichzelf, over de toekomst van de mensheid. (Malrieu, 2003, p. 276). Deze strategie zou eerder verband houden met een "heroïsche" filosofie die haaks staat op de hedonistische filosofie van het welzijn.

Natuurlijk beschouwde Malrieu deze twee definities van menselijk gedrag als "adaptief" naar gelang van de kenmerken van de mens, de fysieke of sociale context, en tenslotte naar gelang van de tijd en de cultuur.

Wat de mogelijke ontwikkeling van een ecologische psychologie betreft, laten wij enkele voorbeelden nemen. In haar boek "*Generation Me*"⁶⁰, gepubliceerd in 2006, stelt Jean Twenge (Ms.) dat leden van Generatie Y (post 68) gekenmerkt worden door een overwaardering van hun capaciteiten en een overdreven niveau van zelfwaardering, een verergerd narcisme. In 2009 beweerden Jean Twenge en W. Keith Campbell zelfs dat er een epidemie van narcisme bestaat, gebaseerd op een opvoeding die gebaseerd is op de individualistische overwaardering van kinderen, die zelfs het ontstaan van de huidige economische crisis zou kunnen verklaren. Deze hypothese is voor discussie vatbaar: de auteurs bagatelliseren het bestaan van stabiele lage niveaus van zelfwaardering die gepaard gaan met psychisch lijden en meervoudige aanpassingsmoeilijkheden. Verder stellen Baumeister e.a. (2003), verwijzend naar onderzoek met de Y-generatie: "We vonden geen bewijs dat het opbouwen van gevoel van eigenwaarde (door therapeutische of op school gebaseerde interventies) gunstig is. Onze resultaten ondersteunen niet de bevordering en uitbreiding van het gevoel van eigenwaarde in de hoop dat het de schoolprestaties zal verbeteren. Gezien de heterogeniteit van hoge niveaus van zelfwaardering, kan ongepaste lofprijzing evengoed narcisme en de ongewenste gevolgen daarvan bevorderen." ⁶¹Twenge's suggestie van nederigheid is veel besproken. Anderzijds introduceert het begrip "zelfcompassie" (Schoendorff, 2009b), dat vandaag veel bestudeerd wordt, in het bijzonder door Kristin D. Neff e.a. (2009a, b, c), nieuwe hypothesen die het begrip van de verbanden tussen stress, coping en zelfwaardering zouden kunnen heroriënteren.

Bovendien hebben Greenberg en Weber in 2008 een boek gepubliceerd met de titel "*Generation We*", ⁶²waarin duizend voorbeelden van engagement en solidariteitsmobilisaties worden genoemd. De tegenstelling tussen een individualistische samenleving (primaat van het Zelf) en een solidaire samenleving (primaat van het Wij) is niet nieuw, maar zij wordt verrijkt door de noodzaak de transactie tussen duurzame ontwikkeling en positieve verdediging beter te begrijpen. De opkomst van een ecologische psychologie gebaseerd op de complexe interactie tussen het individu, groepen (met culturele diversiteit) en de natuur lijkt vandaag te kunnen steunen op de parallelle opkomst van de *Positieve Psychologie*, gesticht door Martin Seligman en Mihaly Csikszentmihalyi, 2000 ⁶³.

Bibliografie

(*Tap en Sordes-Ader*)

Angelergues e.a., *Psychologie van de kennis van het individu*, Parijs, PUF, 1975.

Barker, R.G., en Schoggen, P. *Kwaliteiten van het gemeenschapsleven*. San Francisco, Californië; Jossey Bass; 1973

Barker R, *Ecologische psychologie*, Stanford, University Press, 1968

⁶⁰ Met een veelzeggende ondertitel: "*Waarom de jonge Amerikanen van vandaag meer zelfvertrouwen hebben, assertiever zijn, meer recht hebben -- en zich ellendiger voelen dan ooit tevoren*".

⁶¹ Geciteerd in Schoendorff, 2009a

⁶² Weer met een pakkende ondertitel: "*Hoe millennial jongeren Amerika overnemen en onze wereld voorgoed veranderen*".

⁶³ Zie het *Tijdschrift voor Positieve Psychologie*, gewijd aan de bevordering van onderzoek en goede praktijken. Gepubliceerd door Taylor and Francis Group. Uitgever: Routledge.UK

- Baubion-Broye, A., Malrieu, Ph. en Tap, P. "L'interstructuration du sujet et des institutions". *Bulletin de psychologie*, XL (379), pp. 435-447, 1987a
- Baubion-Broye, A., Malrieu, Ph. en Tap, P. "Les activités psychologiques dans les restructurations sociales" *Psychologie en opvoeding*, XI (1-2), pp. 11-22, 1987b
- Baumeister, R.F., Campbell, J.D., Krueger, J.I., and Vohs K.D. "Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness or healthier lifestyles?" *Psychologische wetenschap in het algemeen belang*, vol.4 no.1, 1-44, 2003
- Beauvois J.L. en Joule, R.V. *Soumission et idéologies, psychosociologie de la rationalisation*, Parijs, P.U.F. , 1981
- Bergeret, J. "Intervention au colloque suite au rapport de Pontalis: naissance et reconnaissance du self" in René Angelergues e.a., *Psychologie de la connaissance de soi*, Parijs, P.U.F., 1975, p. 299 tot 312.
- Bertenthal, B.I. en Fisher, K.W. Ontwikkeling van zelfherkenning bij de zuigeling". *Ontwikkelingspsychologie* 15, 1978, pp. 44-50
- Bettelheim, B. *Le cœur conscient*, Parijs, Laffont, 1972
- . *Overleven*, Parijs, Laffont, 1979
- Boesch, E.E., "La détermination culturelle de soi" in René Angelergues e.a., *Psychologie de la connaissance de soi*, Parijs, P.U.F., 1975, pp.99-119
- Boesch, E.E. *Symbolische actie. Fondements de la psychologie culturelle*. Parijs, L'harmattan, 1995
- Boudon, R. "Aanpassing sociale". *Encyclopaedia Universalis* rubriek, 2007
- Breakwell, G.M. (Ed) *Bedreigde Identiteiten*. Chichester, Wiley, 1983
- Breakwell, G.M. *Omgaan met bedreigde identiteiten*. Londen, Methuen, 1986
- Bresson, F. et al. *Les processus d'adaptation*, Parijs, P.U.F., 1967
- Bronfenbrenner, U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979
- Bronfenbrenner, U. "Het "Proces-Persoon-Context-Tijd"-model in ontwikkelingspsychologisch onderzoek: Principes, toepassingen en implicaties" in R. Tessier & G.M. Tarabulsky (Eds), *Le Modèle Écologique dans l'Étude du Développement de l'Enfant*. Ste-Foy, Quebec: Presses de l'UQ. 1996, blz. 9-58.
- Cannon, W.B. *De wijsheid van het lichaam*, New York, Oxford University Press, 1932
- Cloutier, R. , Gosselin, P. en Tap, P. *Psychologie van het kind*. Montreal, Ed. Gaëtan Morin, 560 p.
- Codol, J.P. La quête de la similitude et de la différence sociale. Une approche cognitive du sentiment d'identité" in Pierre Tap (ed.) *Identité individuelle et personnalisation*, Toulouse, Privat, 1980

Codol, J.P., en Tap, P. "Dynamique personnelle et identités sociales", *Revue internationale de Psychologie sociale*, 2, Avant-Propos, 1988, blz. 167-172

Cofer, C.N. en Appley, M.H. *Motivatie: Theorie en onderzoek*. New York, Wiley, 1964.

Cooley, C.H., *De menselijke natuur en de sociale orde*. New-York, ed. Charles Scribner's sons, 1902 (herzien in 1922).

Csikszentmihalyi, M. *Flow: De psychologie van de optimale ervaring*. 1990. Tr. Fr. *Vivre. De psychologie van het geluk*. Parijs, Robert Laffont, 2004

Damasio, A. R. *Het gevoel van eigenwaarde. Lichaam, emoties, bewustzijn*. Parijs, Ed. Odile Jacob. 1999

Damasio, A. R. *Spinoza had gelijk. Vreugde en droefheid, het brein van emoties*. Parijs, Ed. Odile Jacob, 2003

Doise, W. "Genderidentiteit of -verschil", *International Journal of Social Psychology*, 2, 1988, blz. 287-290

Dumont, M. en Plancherel, B. (eds) *Stress et adaptation chez l'enfant*. Québec, Presses Universitaires du Québec, 2001, 201 p.

Esparbès, S., Sordes, F, en Tap, P. "L'échelle toulousaine de coping: un instrument pour l'analyse des liens entre personnalisation et stratégies de coping". *Les stratégies de coping. Journées du Laboratoire " Personnalisation et changements sociaux "*, St Cricq, Actes, p. 89 à 107, 1993

Ferry, J.M. *Les puissances de l'expérience: 1. Le sujet et le verbe. 2. Les ordres de la reconnaissance*, Parijs, Cerf, 1991, 1. 216 p.; 2. 254 p.

Ferry, J.M. *L'éthique reconstructive*. Parijs, Cerf, 115 blz., 1996

Fisher G.N. *Le ressort invisible, Vivre l'extrême*, Parijs, Seuil, 1994

Fischer, K.W., Shaver, P.R., Carnochan, N, P., How emotions develop and how they organise development, *Cognition and Emotion*, 4, 1990, pp. 81 to 127.

Gibson, J. J. "The theory of affordances". In R. Shaw & J. Bransford (Eds.), *Perceiving, acting, and knowing: Naar een ecologische psychologie* (pp. 67-82). Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1977

Graziani, P en Swendsen, J. *Stress. Émotions et stratégies d'adaptation*. Paris, Colin, 2005

Greenberg, E. en Weber, K. *Generation We: How millennial youth are taking over America and changing our world forever*, Emeryville, CA Pachatusan. 2008

Honess, T. en Yardley, K. *Zelf en identiteit. Perspectieven over de Levensloop*. Londen en New-York, Routledge & Kagan Paul. (Zie ook de Kindle Edition van Amazon, 2007).

Honneth, A. "L'autonomie décentrée" in Françoise Gaillard, Jacques Poulain en Richard Schusterman: *La modernité en questions*. Parijs, Cerf, 2006, blz. 239-251

Honneth, A. *La lutte pour la reconnaissance*. Parijs, Cerf, 2008a

- Honneth, A. *De maatschappij van minachting. Naar een nieuwe kritische theorie*. Parijs, La Découverte. 2008b
- Jakubowicz, A. "Psychologische aanpassing" *Encyclopaedia Universalis*, 2007
- James, W. *De beginselen van de psychologie*. New-York, Holt, Rinehart & Winston, 1890. Tr.fr. *Beginnelsen van de psychologie*. Parijs, Ed. Empêcheurs de penser en rond, 2003
- Janet P. *The Psychological Evolution of Personality* (1e druk) Chahine Edition, 1929 en ook in de collectie: "Les classiques des sciences sociales" Website: http://www.ugac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/index.html
- Jarimowicz, M. "Perceived distance between self and others, and altruism", *International Journal of Social Psychology*, 2, 1988, pp.275-285
- Joule, R.V. en Beauvois, J.L. *Petit traité de manipulation à l'usage des honnêtes gens* Grenoble, PUG, 2002
- Kelman, H.C. Overeenstemming, identificatie en internalisering: Drie processen van attitudeverandering. *Tijdschrift voor Conflictoplossing*, 2, nr. 1. 1958: 51-60
- L'écuyer, R. *De ontwikkeling van het soi-concept van de kindertijd tot de oude dag*. Montréal: Presse de l'Université de Montréal, 1994.
- Lagache, D. "La psychologie : conduite, personnalité, groupe" in *Somme de médecine contemporaine*, Parijs, Ed. Médicale, 1951 (herdrukt in Lagache, D. *Œuvres*, Tome II, Parijs, PUF, 1979, pp. 305-332)
- Lazarus, R.S. *Emotie en aanpassing*. New York, Oxford University Press, 1991
- Lazarus, R.S. en Folkman, S. *Stress, waardering en coping*. New York, Springer, 1984
- Lazarus, R.S. and Lazarus, B.N. *Passion and Reason: Making sense of our emotions*. New York, Oxford University Press, 1994
- Lehalle, H. (1995) *Psychologie van de adolescenten*. 4e herziene en uitgebreide editie. Parijs, P.U.F.
- Malrieu, P. *Les émotions et la personnalité de l'enfant*. (Derde deel: de stadia van de persoonlijkheid en de niveaus van bewustzijn van geboorte tot drie jaar). Parijs, Vrin, 1967
- Malrieu, P. "Genèse des conduites d'identité" in Pierre Tap (ed) *Identité individuelle et personnalisation*, Toulouse, Privat, 1980, blz. 39 tot 51
- Malrieu, P. (ed) *Dynamiques sociales et changements personnels*, Toulouse, CNRS (Centré régional de publication). 1989
- Malrieu, P. *La construction du sens dans les dires autobiographiques*. Toulouse, Erès, 2003
- Marc, E. *Psychologie van identiteit. Soi et le groupe*. Parijs, Dunod, 2005
- Marcia, J.E. "Identiteit en zelfontplooiing" in Richard Lerner, Anne Peterson en Jeanne Brooks-Gunn (eds) *Encyclopedia of adolescence* (Vol. 1). New York, Garland, 1991

Marcia, J. E. De benadering van de identiteitsstatus bij de studie van de ontwikkeling van de ego-identiteit. In T. Honess & K. Yardley (Eds.), *Zelf en identiteit: Perspectieven over de levensloop* (pp. 161-171). Londen: Routledge & Kegan Paul. 1987

Marcia, J. E. Identiteitsverspreiding gedifferentieerd. In M. A. Luszcz & T. Nettelbeck (Eds.), *Psychological development: Perspectives across the life-span* (pp. 123-137). Dordrecht, Nederland: Elsevier. 1989

Marcia, J. E., Waterman, A. S., Matteson, D. S., Archer, S. A., & Orlofsky, J. L. *Ego identity: A handboek voor psychosociaal onderzoek*. New York: Springer Verlag. 1993

Maturana, H. R. en Varela, F. J. *De boom der kennis: De biologische wortels van het menselijk inzicht*. Boston: Shambhala Publications. 1987

Mead G.H. *Mind, self and Society from the Standpoint of a social behaviorist*. 1934, 1e druk. Nieuwe Franse vertaling: *L'esprit, le soi et la société*, Parijs, P.U.F., Le lien social, 2006, 434 p.

Meyerson, I. *Psychologische functies en werken*. Parijs, Vrin, 1948

Meyerson, I. "Comportement, travail, expériences, œuvre", Hommage à Henri Piéron. *L'Année psychologique*, 1951, pp. 77-82

Meyerson, I. *Schriften. 1920 - 1983. Pour une psychologie historique*, Parijs, P.U.F. 1987

Milgram, S. *Gehoorzaamheid aan autoriteit. Een experimentele kijk*. New-York, Harper and Row, 1974 (tr. Fr. *Soumission à l'autorité*, Parijs, Calmann-Lévy, 1974)

Montefiore, A. "Identité personnelle et identité culturelle" in Françoise Gaillard, Jacques Poulain en Richard Schusterman: *La modernité en questions*. Parijs, Cerf, 2006, blz. 211-229

Morin, E. *Menselijke identiteit. De methode 5. De menselijkheid van de mensheid*. Parijs, Seuil, 2001

Neff, K. D. "De rol van zelfcompassie in ontwikkeling: een gezondere manier om met jezelf om te gaan". *Menselijke ontwikkeling*, 52, 211-214. 2009a

Neff, K. D. & Lamb, L. M. "Zelf-medelijden". In S. Lopez (Ed.), *The Encyclopedia of Positive Psychology* (pp. 864-867). Blackwell Publishing. 2009b

Neff, K. D. & Vonk, R. "Zelfcompassie versus globale zelfwaardering: Twee verschillende manieren om met jezelf om te gaan". *Journal of Personality*, 77, 23-50. 2009c

Pavelco, B. "Intervention dans la discussion du colloque sur l'adaptation" in François Bresson et al. *Les processus d'adaptation*, Parijs, P.U.F., 1967, p.168

Piaget, J. "Intelligentie en biologische aanpassing" in François Bresson e.a.. *Les processus d'adaptation*, Parijs, P.U.F., 1967, p.65-81 (+ tussenkomsten in de discussie: p. 148-151, 164-165).

Pontalis, J.B. "Naissance et reconnaissance du self. Pour introduire à l'espace potentiel" in René Angelergues e.a. *Psychologie de la connaissance de soi*, Parijs, PUF, 1975, pp. 271-298

- Pronost, A.M. en Tap, P. "La prévention du burnout chez les infirmières et ses incidences sur les stratégies de coping". *Psychologie française*, 41-2, 165 - 172, 1996
- Pronost, A.M. en Tap, P. "Usure professionnelle et formation en soins palliatifs. *Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, n° 33, 1/97, 75 - 85, 1997
- Racamier, P.C. *Le moi, le soi, la personne et la psychose. Essai sur la personation*, L'Évolution Psychiatrique, vol 28, N° 4, 1965; herdrukt in L'Évolution Psychiatrique, 2007, N° 72
- Rasmussen, D. "Een heroverweging van subjectiviteit: narratieve identiteit en het zelf" in Françoise Gaillard, Jacques Poulain en Richard Schusterman: *La modernité en questions*. Parijs, Cerf, 2006, blz. 253-263
- Reuchlin, M. *Les différences individuelles dans le développement conatif de l'enfant*. Parijs, PUF, 1990
- Ricoeur, P. *Temps et récit 2*, Parijs, Seuil, 1984
- Ricoeur, P. *Soi-même comme un autre*. Parijs, Seuil, 1990
- Ricoeur, P. *Parcours de la reconnaissance*. Parijs, Gallimard, 2004
- Ricqlès, A. de. "Adaptation biologique" Parijs, *Encyclopaedia Universalis* 2007
- Rose, S. *Lifelines. Biologie voorbij het determinisme*. New York, Oxford University Press, 1998
- Roszak, T. *De stem van de Aarde: een verkenning van de ecopsychologie*. New York, Simon & Schuster, 1992
- Roszak, T., Gomes, M.E., en Kanner, A.D. *Ecopsychology: Restoring the Earth, Healing the Mind*, New York Sierra Club Books, 1995
- Sainsaulieu, R. *L'identité au travail*. Parijs, Presse de la FNSP, 1977
- Schoendorff, B. "Pour en finir avec l'estime de soi". <http://souffranceaction.blogspot.com> 2009a
- Schoendorff, B. "Het kweken van zelfcompassie in plaats van eigenwaarde". <http://souffranceaction.blogspot.com> 2009b
- Seligman, M.E.P. Depression and learned helplessness in Friedman, R.J. and Katz, M.M. (eds.) *The psychology of depression: the contemporary theory and research*. New York. Wiley. 1974
- Seligman, M.E.P. *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. New York, Free Press. 2002
- Seligman, M. E. P.; Csikszentmihalyi, M. "Positieve psychologie: een inleiding". *American Psychologist*. Vol. 55 (1), 2000, pp. 5-14.
- Sen, A. *Ongelijkheid heroverwegen*. Parijs, Seuil, 1992
- Sen, A. *Identiteit en geweld*. Parijs, Ed. Odile Jacob, 2006

Sen, A. *Het idee van rechtvaardigheid*, Parijs, Flammarion, 2010

Sordes, F., Esparbès, S., Tap, P. "Contrôle de soi et stratégies de développement: le coping en question. *Psychologie et éducation* (Association française des psychologues scolaires), 16, 81-96, 1994.

Sordes-Ader, F., Fsián, H., Esparbès, S., Tap, P. "Copingstrategieën en sociale wenselijkheid". *Aprendizagem Desenvolvimento*, nr. 15/16, blz. 165-173, 1995.

Sordes-Ader, F. *Les conséquences psychologiques du cancer: anxiété, estime de soi, projets et stratégies de coping des adolescents*. Proefschrift Nouveau Régime, Toulouse-Le-Mirail, 1996

Sordes-Ader, F., Esparbès-Pistre, S. en Tap, P. "Aanpassings- en overlevingsstrategieën in de adolescentie. Étude différentielle selon l'âge et le sexe." speciale uitgave "Adolescence". *Spirale (Revue de recherche en éducation)*, 20, 131-154, 1997

Sordes-Ader, F. en Tap, P. "Sociaaleconomische onzekerheid en kwetsbaarheid" *Pratiques psychologiques*, 4, 66 - 78, 2002

Sordes-Ader, F., Tap, P. en Vasconcelos, M. de "Précarité socio-économique, intégration sociale et vulnérabilité psycho-sociale : comparaisons franco-portugaises (recherche empirique)" in Pierre Tap en Maria de L. Vasconcelos *Précarité et vulnérabilité psychologiques*, Toulouse, Erès, 2004, p. 153-226

Tap, P. (Ed) *Identité individuelle et personnalisation*. Toulouse, Privat, 1980a

Tap, P. (Ed) *Identités collectives et changements sociaux*, Toulouse, Privat, 1980b

Tap, P. "Identiteit, persoonlijke stijl en sociale rol transformatie." *Bulletin voor Psychologie*, XL, 379, 1987a, pp. 399-403

Tap, P. "Crise et projet à l'adolescence" in Marc Bru en Louis Not (Ed) *Où va la pédagogie du projet?* Toulouse, Ed. Universitaires du Sud, 1987b, p. 169-207

Tap, P. *De Pygmalion Society? Sociale integratie en persoonlijke ontplooiing*. (Voorwoord van P. Malrieu), Parijs, Dunod, 1988, 263 blz.

Tap, P. "Socialisation et construction de l'identité personnelle" in Hanna Malewska-Peyre en Pierre Tap *La socialisation de l'enfance à l'adolescence*, Parijs, P.U.F., pp. 49-73, 1991

Tap, P. en Antunes, S. "De paradoxale dynamiek van professionele identiteiten" (2010, wordt binnenkort verwacht).

Tap, P., Esparbès, S. en Sordes-Ader, F. "Les stratégies de coping à l'adolescence: différences entre garçons et filles" in Myriam de Leonardis en Odette Lescarret (Eds) *Sexes et compétences*, Paris, L'Harmattan, 247 - 277, 1996

Tap, P., Esparbès-Pistre, S., Vasconcelos, M.L.V en Fonseca, M. "De invloed van begeleidingsmoeilijkheden op het gevoel van eigenwaarde bij middelbare scholieren. *Wereldcongres van de Internationale Vereniging voor Onderwijs- en Beroepskeuzebegeleiding (IAEVG)* Lissabon, 2005a, CD blz. 38.

Tap, P., Hipolito, J en Nunes, O. "Self-esteem and aspirations in smokers and no smokers students" *XI° European Conference on Developmental Psychology*. Milano, p.350. 2003

Tap, P., Hipolito, J., Melo, C. e Tecedeiro, M. "Escala de Toulouse e escala de estima de si de Rogers: Comparação entre fumadores e não fumadores" *5° Congresso Nacional de psicologia da Saude "A psicologia da saude num mundo em mudança"*. Lisboa, p. 16, 2004

Tap, P., Hipolito, J., Nunes, O. and Santos, R. "Poruguese validatie van de Rogers-schaal voor zelfwaardering (UAL) en de nieuwe schaal voor zelfwaardering van Toulouse (NETES). 9e conferentie van de Europese vereniging voor onderzoek naar adolescentie (EARA), Porto, blz. 16. 2004b

Tap, P., Hipolito, J., Pires, P., Brites, R., Pires, M. "Uma nova escala de autoestima (Serthual)" *6° Congresso Nacional de psicologia da saude*. Nr. 187, p. 157. 2006

Tap, P. en Levêque, G. "Le stress, la séroposivité et le sida" *Médecine du Travail* (Revue du Syndicat National Professionnel des médecins du Travail, 167, 1, 35-42, 1996

Tap, P. en Pronost, A.M. "Stress, coping, burnout". *Médecine et Travail* (Revue du Syndicat National Professionnels des médecins du travail), 167, 1, 43-50, 1996

Tap, P., Sobal Costa E. & Alves, M. N. "Escala Toulousiana de coping (ETC): estudo de adaptação à população portuguesa" *Psicologia, saude & doenças*, 6 (1), 47 - 56, 2005

Tap, P. en Vasconcelos, M. de L. *Onzekerheid en psychologische kwetsbaarheid. Comparaisons franco-portugaises*. Toulouse, Erès, 2004

Twenge, J. M. *Generation Me: Why today's young Americans are more confident, assertive, entitled -- and more miserable than ever before*. 2006, New York: Free Press.

Twenge, J. M. and Campbell, W. K. *The narcissism epidemic: Living in the age of entitlement*. New York: Free Press. 2009

Twenge, J.M., Catanese, K.R., & Baumeister, R.F. "Sociale uitsluiting en de gedeconstrueerde staat: Tijdsperceptie, zinloosheid, lethargie, gebrek aan emotie, en zelfbewustzijn". *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 2003, 409-423.

Twenge, J. M., Catanese, K. R., & Baumeister, R. F. "Sociale uitsluiting veroorzaakt zelfvernietigend gedrag". *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 2002, 606-615.

Twenge, J.M., Catanese, K.R., & Baumeister, R.F. "Sociale uitsluiting en de gedeconstrueerde staat: Tijdsperceptie, zinloosheid, lethargie, gebrek aan emotie, en zelfbewustzijn". *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 2003, 409-423.

Vanandruel, M. "Le socialisation de soi. Approche psychosociale: le sentiment de valeur personnelle" in Hanna Malewska-Peyre en Pierre Tap *La socialisation de l'enfance à l'adolescence*. Parijs, P.U.F. 1991, p. 129-161

Varela, F. J. , Maturana, H. R., and Uribe, R. Autopoiesis: de organisatie van levende systemen, de karakterisering ervan en een model. *Biosystems* 5 187-196. (Een van de originele artikelen over het concept autopoiesis). 1974

Varela, F., Thomson, E. en Rosch, E. *De belichaamde geest*. MIT Press, 1991. Tr.fr. Varela F., Thompson E., Rosch E. *De lichamelijke inscriptie van de geest. Cognitieve wetenschap en menselijke ervaring*, trans. V. Havelange, Parijs, Seuil, 1993

Vasconcelos, M.de L., Fonseca, M., Santos, R. and Tap, P. "Self-esteem among Portuguese patients of health-care Centres: the methodological question about the score's inversion in the answers to negative items. 19th Jaarlijkse conferentie van de European Health Psychology Society. Galway, Ierland. Abstracts boek: *Psychologie & Gezondheid Officieel Tijdschrift van EHPS*, p. 59, 2005

Wallon, H. *Les origines du caractère chez l'enfant*. (derde deel: zelfbewustzijn). p. 239 tot 291) . 6e Editie Parijs, P.U.F. 1976a

Wallon, H. "Niveaux et fluctuations du moi", *Enfance, speciaal nummer*. 1976b, blz. 349-359

Wallon, H. "De rol van het andere in het bewustzijn van mij". *Enfance, speciale uitgave*. 1976c, p. 279-286

Widlöcher, D. "De ontwikkeling van de persoonlijkheid. Point de vue psychanalytique" in Hélène Gratiot-Alphandery en René Zazzo (Eds) *Traité de psychologie de l'enfant (Tome V)*, Parijs, P.U.F., 1973

Wikipedia *Een ecologische benadering van visuele perceptie*. (Gibson en affordances). 2007

Zavalloni, M. *Ego-ecologie en identiteit: een naturalistische benadering*. Parijs, P.U.F. 2007

Zazzo, R. "La genèse de la conscience de soi" in Angelergues et al. *Psychologie de la connaissance de soi*. Parijs, P.U.F., 1975, p. 145 tot 188

Zazzo, R. "Les dialectiques originelles de l'identité" in Pierre Tap (ed) *Identité individuelle et personnalisation*, Toulouse, Privat, 1980, pp. 207-218

==--==--==--==--==--==--==--==--==